

A study on the historical geography of Gricheh neighborhood and Mohammad Saleh Beyk complex in Kashan

Reza Shajari^{*}, Abbas Ali Farahati^{}**

Elham Arabshahi Kashi^{*}**

Abstract

Kashan is one of the important cultural and historical cities of Iran, where great monuments have been left or destroyed, and the scholars who came from it, have shown the role of this city in the intellectual, cultural and economic development of the country. Mohammad Saleh Bey Cultural Complex (including: mosque, school, library, water storage, passage, etc.) related to the pre-Safavid era, is one of the most important and unfortunately destroyed buildings that has been a scientific and cultural base for centuries. , Was active and even before the establishment of Soltani and Aqabzorg schools in Gricheh neighborhood. Unfortunately, in the Pahlavi period, this complex was destroyed due to the construction of Fazel Naraghi Street and has become another newly established cultural monument. Its teachers and trustees have been great scholars of the family of Feyz, Naraghi, Natanzi, Manzavi, Razavi, Imam, Kalhori, etc .; Also, Sheikh Azam Ansari, on his way to Kashan, studied with Mullah Ahmad Naraghi in the same school for some time. Its graduates

* Associate Professor and Faculty Member, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, Kashan University (Corresponding Author),
rshajari@yahoo.co.uk

** Assistant Professor and Faculty Member, Department of Quran and Hadith, Kashan University,
a.farahati@gmail.com

*** Doctor of Persian Language and Literature, Kashan University; Lecturer at the seminary and university, e.arabshahi@yahoo.com

Date received: 2021/11/26, Date of acceptance: 2022/02/13

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

are often among the great scholars of Kashan and have played a significant role in the development and richness of Kashan's cultural background. This research has tried to depict not only a part of the rich history of Kashan culture in the past centuries by descriptive-analytical method and citing field research and historical evidences; Rather, it shows the redoubled efforts of the people of Kashan in building schools and mosques to promote Alawite culture and common knowledge in every age.

Keywords: History of Kashan, Ulema, Gricheh neighborhood, Mohammad Saleh Beyk collection

بررسی تاریخیچه محله گریچه و مجموعه محمد صالح بیگ و تحلیل کارکرد فرهنگی آن در منطقه کاشان

رضا شجری*

عباسعلی فراهتی**، الهام عربشاهی کاشی***

چکیده

گریچه از محله‌های بسیار قدیمی کاشان است که با گذر زمان و تخریب بسیاری از ابنیه آن، هنوز هم ارزش تاریخی و فرهنگی فراوانی دارد. مجموعه تاریخی - فرهنگی محمد صالح بیگ (مسجد، مدرسه، کتابخانه، آب‌انبار، گذر و...) مربوط به عصر قبل از صفویه، از بناهای مهم و متأسفانه ویران‌شده این محله است که حتی قبل از تأسیس مدرسه سلطانی و آقابزرگ دایر بوده و هنوز هم از پایگاه‌های فعال علمی و فرهنگی است که متأسفانه در دوره پهلوی، با احداث خیابان فاضل نراقی از بین رفته و به آثار فرهنگی دیگری بدل شده است. در این پژوهش سعی شده؛ ضمن معرفی این محله، ویژگی‌های تاریخی و فرهنگی مدرسه محمد صالح بیگ به عنوان بخش مهمی از این مجموعه با استناد به منابع تاریخی و پژوهش‌های میدانی بررسی شود. مدرسه‌ای که مدرسان و متولیان آن از علمای بزرگ کاشان بوده‌اند؛ همچنین شیخ اعظم انصاری در عزیمت به کاشان، مدتی در همین مدرسه، نزد ملا احمد نراقی تلمذ کرده است. مسأله اصلی این پژوهش آنست که ارزش تاریخی و

* دانشیار و عضو هیات علمی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و زبان های خارجی دانشگاه کاشان (نویسنده مسئول)، rshajari@yahoo.co.uk

** استادیار و عضو هیات علمی گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه کاشان، a.farahati@gmail.com

*** دکترای زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و زبان های خارجی دانشگاه کاشان (مدرس حوزه و دانشگاه)، e.arabshahi@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۹/۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۲۴

Copyright © 2018, This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

کارکردهای گوناگون این محله و مجموعه آن را بیان کند و نقش آن را در توسعه علمی، فرهنگی و اقتصادی کاشان شرح دهد. نگارندگان کوشیده‌اند با روش توصیفی-تحلیلی و با استناد به پژوهش‌های میدانی، قرائن و شواهد تاریخی، نه تنها بخشی از پیشینه غنی فرهنگ کاشان در سده‌های گذشته را به تصویر بکشند؛ بلکه تلاش مردم کاشان را در ساختن مدارس و مساجد برای ترویج فرهنگ علوی و دانش‌های رایج در هر عصر نشان دهند.

کلیدواژه‌ها: تاریخ کاشان، علما، محله گریچه، مجموعه محمدصالح بیک

۱. مقدمه

کاشان با قدمتی هفت‌هزارساله، از شهرهای مهم ایران است که به دلیل موقعیت خاص جغرافیایی و فضای مذهبی حاکم بر آن، در دوره‌های مختلف تاریخی، نقش موثری در توسعه علمی، فرهنگی و اقتصادی ایران داشته است. در متون کهن، کاشان با نام قاسان ذکر شده است (ر.ک: مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۶۰/۲؛ یاقوت حموی، بی تا: ۲۹۵/۴)؛ شهری کوچک با بناهای گلی (ر.ک: ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۱۴)، باروهای محکم و مشید (ر.ک: مدنی کاشانی، ۱۳۷۰: ۴۶) و بسیارآباد و پرنعمت، در حوالی قم معرفی شده که به تصریح *حدودالعالم* در سده چهارم ه.ق، کانون دبیران و ادیبان بی شمار و به نقل راوندی، مهد خط خوش بوده است (ر.ک: مولف ناشناس، ۱۴۰۳ ه.ق: ۱۴۳؛ راوندی، ۱۳۸۶: ۵۲؛ برای توضیح بیشتر نیز ر.ک: ابن واضح یعقوبی، ۱۳۴۷: ۵۰؛ ابن خردادبه، ۱۳۷۰: ۱۹؛ اصطخری، ۱۳۷۳ ه.ش: ۲۰۴ و ۲۰۹).^۱

موقعیت خاص منطقه و رشد چشمگیر اصحاب فکر و معرفت در آن سبب شده؛ از دیرباز تاکنون، مردم کاشان، به ساخت مراکز علمی و فرهنگی، اهتمام ورزند؛ در واقع، مساجد و مدارس در شمار مهم‌ترین سازه‌های این شهر با انواع کارکردهای علمی، فرهنگی، مذهبی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی بوده که متاسفانه تعداد بسیاری از آن‌ها در حال حاضر کاملاً ویران شده و اثری از آنها برجای نیست؛ چنانکه هندوشاه نخجوانی در *تجارب السلف* اشاره کرده که خواجه شرف‌الدین ابونصر انوشروان بن خالد کاشانی از کبار نویسندگان قرن ششم در کاشان ابنیه مهمی مانند دارالشفاء، کاروانسرا و مدرسه شرفیه را ساخته و کتابهای بسیاری را وقف آن کرد. این مدرسه تا سال ۱۶۷۴ ه.ق معمر بوده و در سنه ۷۲۴ مدرسه و کتابخانه آن خراب شد (بنی کاظمی، ۱۳۹۵: ۱۳۴).

کاشان در شمار نخستین شهرهایی بوده است که نه تنها پیشینه غنی فرهنگی داشته، بلکه برخی از دبیران و وزیران سلجوقی هم اهل این شهر بوده‌اند. وجود این افراد بانفوذ و بانیان خیر، نقش فراوانی در ساخت ابنیه‌هایی مانند مدارس علمیه داشته که متأسفانه به مرور زمان، در اثر حوادث طبیعی مانند زلزله و... یا ایجاد مستحذات امروزی از بین رفته‌اند. مدارس سی مانند: شرفیه، صفیه (صفویه)، معینیه، مجدیه، عزیزیه، دارالسیاده غازییه، سیدلطیف (مدرسه خان)، فتحانیه، عمادیه، خواجه تاج الدین، حسینیه، امامزاده حبیب بن موسی کاظم (ع)، مسجد گذر بابا ولی، میان‌چال (آیت الله مدنی)، رزاقیه، محمدصالح بیک، ترک‌آباد، شاه (سلطانی یا امام خمینی (ره) کنونی)، مصطفویه (درب یلان)، آقازرگ، آیت‌الله سیدعلی یثربی، آیت الله اعتمادی و امامیه در شمار مهم ترین مدارس کاشان از سالهای ۱۴۶۵.ق تا ۱۴۲۳.ق هستند (عاطفی، ۱۳۹۲: ۱۵۶-۱۶۵؛ نیز برای توضیح بیشتر درباره مدارس کاشان ر.ک: شاردن، ۱۳۷۵: ۵۳۵/۲؛ سلمانی آرنی، ۱۳۷۵: ۹۹-۱۰۲؛ فراهتی، ۱۳۸۲: ۲۱۰) که در این میان، مدرسه «مجدیه» از مدارس معروف کاشان در قرن ششم بوده است و در دیوان ابوالرضا راوندی هم نقل شده؛ مدرسه بزرگ و باشکوهی برای طلاب با منصب تولیت و تصدی تدریس سیدفضل‌الله راوندی توسط مجدالدین ابوالقاسم عبیدالله بن الفضل بن محمود قاسانی بنا شده است (راوندی قاسانی، ۱۳۳۴.ه.ش: ۱۳۷ و ۲۳۱؛ نیز ر.ک: صادقی، ۱۳۸۶: ۱۴۲)؛ هرچند کاشان از دوره سلجوقیان به سبب وجود مدارسش، شهرت فراوانی داشته؛ اما در پی حمله قوم مغول، اصفهان پایتخت سلجوقیان در سال ۶۳۵.ق به دست مغولان افتاد و مدارس آن خراب شد و کتابخانه‌ها سوزانده و دوران شکوفایی نهضت تمدن اسلامی در این دوره که فترت نامیده شده؛ روبه افول نهاد (پهلوان زاده؛ ۱۳۹۱: ۶۶؛ نیز ر.ک: زرگری، ۱۳۸۸: ۴۹-۵۰). از این رو، به گزارش منابع تاریخی، غیر از ویرانگری‌های ناشی از هجوم دو دهه نخست هجری و یورش ملک سلجوق بن محمد بن ملک‌شاه در سال ۵۳۲ به گزارش دیوان راوندی و هجوم مغول در قرن هفتم و نیز زلزله‌های قرن ۱۰ و ۱۱ می توان گفت که آسیب‌های فراوانی به بیکر این شهر وارد شده است (برای توضیح بیشتر ر.ک: راوندی قاسانی، ۱۳۳۴.ه.ش: ۲۳۱؛ روح الامینی، ۱۳۸۴: ۱۴۶؛ صادقی، ۱۳۸۶: ۱۱۶-۱۱۷؛ میرمحمدصادق، ۱۳۸۴: ۸۸-۱۱۵؛ شاطریان، ۱۳۸۹: ۳۵۹؛ اخوان، ۱۳۷۳: ۲۲)؛ چنانکه برخی مدارس مانند مدرسه محمدصالح بیک در محله گریچه، در اثر زمین لرزه شدید دوره زندیه، ویران شد و دوباره در دوره قاجار بازسازی شد؛ اما در گذر ایام ویران شده و سرانجام با احداث خیابان برای همیشه از بین رفت که در این پژوهش با استناد به شواهد و

قرائن تاریخی و مصاحبه شفاهی با بیش از ۵۰ نفر^۲ از افراد معتمد محلی و نیز استفاده از تصاویر هوایی و نقشه‌ها به عنوان یکی دیگر از مستندات مهم در دسترس، سعی شده است تا مختصات محله گریچه و مجموعه تاریخی فرهنگی محمدصالح بیگ واقع در آن برای مخاطبان تبیین شود؛ محله‌ای با بافت قدیمی که بسیاری از سازه‌های آن بر اثر گذشت زمان و وقوع حوادث طبیعی یا جایگزین شدن سازه‌های امروزی از بین رفته است و از مجموعه محمدصالح بیگ آن فقط مسجد انفرادی و آب‌انبار و بخشی از سقف گذر به‌جا مانده است. این محله با توجه به اینکه در مجاورت محله‌های قدیمی کاشان مانند محله مسجد آقازرگ، سلطان امیراحمد، ترک‌آباد، کوشک صفی و غیره قرار داشته و از سویی علمای مشهوری همچون ملامحسن فیض کاشانی، فاضلین نراقی، سیدمحمدحسین مجتهد نظنزی، صدرالعلما و... در این منطقه سکونت و تدریس داشته‌اند؛ سبب شده این محله به عنوان یک شاهراه علمی فرهنگی در منطقه کاشان شناخته شود و در طی ادوار گذشته تاکنون، کارکردهای علمی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و... آن شهره خاص و عام باشد.

۱.۱ معرفی محله گریچه

گریچه یکی از محله‌های قدیمی کاشان در خیابان فاضل نراقی است که در آن، زیارت امامزاده عبدالله بن موسی بن جعفر علیه‌السلام و مجموعه تاریخی محمدصالح بیگ (شامل: گذر، مسجد، مدرسه، آب‌انبار، زورخانه، سیپک و...) قرار داشته که با گذر زمان برخی از اجزای این مجموعه، ویران شده و از بین رفته است و تعدادی نیز مرمت و بازسازی شده‌اند. نسب امام زاده عبدالله(ع) به استناد نامه مورخ ۱۳۷۷/۵/۲۷ کتابخانه مبارکه حضرت عبدالعظیم حسنی (ع) با پنج واسطه به امام موسی بن جعفر(ع) می‌رسد^۳ در این پژوهش هم سعی شده تا این محله قدیمی و مجموعه تاریخی فرهنگی وابسته به آن، معرفی شود تا از این طریق با میراث ارزشمند گذشته، پیوندی دوباره برقرار شود؛ میراثی که با تصمیم‌های نابایست برخی از کارگزاران دوره پهلوی اول^۴ و نوسازی‌های شهری، ویران شده و به جای آن مستحدثات امروزی و احیاناً وام گرفته از معماری غربی ساخته شده؛ بدون آنکه اصول معماری سنتی در آن لحاظ شود و اینگونه با میراث گذشته قطع پیوند کرده‌اند. نگارندگان کوشیده‌اند تا با جمع‌آوری اسناد و شواهد تاریخی و پژوهش‌های میدانی، به دو پرسش اصلی درباره مختصات معماری این مجموعه تاریخی و نقش و کارکرد آن در

توسعه علمی، فرهنگی و اقتصادی کاشان در سده‌های گذشته، تا حد امکان پاسخ دهند، البته نقشه‌ها، گزارش‌های تاریخی، اندک بناهای به جا مانده از این مجموعه و بناهای مجاور نیز تاحدی روایت گر اهمیت و ویژگی‌های معماری این مجموعه است. درحقیقت دغدغه اصلی این پژوهش آنست که با رویکرد تاریخی و توصیفی به بازشناسی و معرفی پیشینه تاریخی محله گریچه و مجموعه وابسته به آن پردازد تا زمینه احیا و ثبت مختصات این مجموعه به عنوان بخشی از میراث از دست‌رفته کاشان فراهم شود؛ زیرا تاکنون پژوهش مستقلی درباره تاریخی مجموعه محمدصالح بیگ انجام نگرفته است. نراقی در کتاب آثار تاریخی شهرستانهای کاشان و نطنز (۱۳۸۲) تنها به وصف مشخصات ظاهری مدرسه پرداخته و از سایر ابنیه تاریخی آن نام نبرده است. شکاری (۱۳۸۵) هم در مقاله «تاریخ مدارس در کاشان» به بررسی تاریخ مدارس کاشان از دوره سلجوقیه پرداخته است و به طور مجمل، اذعان داشته که این مدرسه در اثر زلزله ویران شد و در شمار اولین مدارسی بود که بازسازی شد و سپس در طغیان نایب‌ان کاشان نابود شد. پهلوان‌زاده نیز در مقاله «اصفهان دارالعلم شرق در دوران صفویه» (۱۳۹۱)، درباره ۶۹ مدرسه غیر موجود صفویه از جمله: مدرسه «محمد صالح بیگ» تحقیق کرده که مکان آن بر روی نقشه قاجار مشخص نیست؛ ولی نگارنده مقاله مذکور، احتمال داده که مکان آن، حوالی محله خواجه در اصفهان بوده و از نظر زمان ساخت متأخرتر از زمان ساخت مدرسه محمدصالح بیگ در کاشان بوده است.

۲. تاریخیچه مدارس دینی در کاشان

به نظر می‌رسد که مدرسه از مستحدثات سده چهارم هجری و نتیجه همه مظاهر تعلیمات اسلامی پیش از خود از جمله مساجد بوده و در سده پنجم هجری، با تاکید نظام الملک بر تأسیس مدارس برای اشاعه عقاید اهل تسنن و مقابله با تشیع، به یک نهاد عمومی و آموزشی بدل شد (غنیمه، ۱۳۶۴: ۱۰۱-۱۶۵؛ نیز ر.ک: شلبی، ۱۳۶۱: ۱۰۰؛ حکیمی، ۱۳۸۲: ۳۵۴-۳۵۷؛ نیز درباره اساتید این مراکز ر.ک: زرین کوب، ۱۳۸۴: ۴۵)؛ در واقع یکی از شاخصه‌های مهم فرهنگی و پیشرفت هر جامعه، مراکز علمی-آموزشی است و کاشان از این حیث در جایگاه عالی است؛ وقف مدارس دینی به عنوان یکی از مهم ترین کارکردهای وقف و موثر بر عرصه فرهنگ و آموزش و ترویج دانش دینی، در همین زمره است. این

مدارس بیشتر پیرامون مسجد جامع، بازار، منطقه مسکونی و گاه میدان‌ها بوده است (برای توضیح بیشتر ر.ک: سیدزاده مطلق، ۱۳۹۰: ۱۸۷). مدارس علمیه در دوره های سلجوقیه، صفویه و قاجاریه، همواره سبب اعجاب مورخان و سیاحان بوده؛ چنانکه کنت دو گوینو، می‌نویسد:

مدرسه کاشان را نیز مورد ستایش قرار دادیم امتیاز مدرسه مزبور این است که به تازگی بنا شده و معماری خوب و عجیبی دارد... به ما گفتند مدرسین آن افراد دانشمندند و من بدون آنکه به خود حق قضاوت بدهم به خاطر شهرت ادبی شهر آن را تأیید می‌کنم (ساطع، ۱۳۸۹: ۲۱۴؛ درباره مدارس قدیمی کاشان ر.ک: شاطری، ۱۳۹۵: ۸۰/۱-۸۱؛ سعیدی، ۱۳۶۷: ۲۴/۱).

البته بعد از تاسیس نخستین مدارس اسلامی، مدارس متعددی در ایران در اثر حوادث طبیعی، سیاسی، جنگ با بیگانگان یا فوت بانی و از دست رفتن تمکن مالی وی از بین رفته و هیچ اثری از آنها نمانده است (درخشان، ۱۳۹۶: ۵۰-۵۱). شایان ذکر است برخی از این مدارس مذهبی در محلات مسکونی احداث شده که اغلب به دلیل عدم فضای خالی در کنار جامع و بازار بوده و باعث افزایش منزلت اجتماعی محله می‌شده است (سلطان زاده، ۱۳۶۴: ۴۱۳-۴۱۵)؛ استادان و طلاب این مدارس ابتدا در مساجد سکنی گزیده؛ ولی مدتی بعد، اماکن مسکونی وابسته به مدارس^۵ تاسیس شد که - بنا بر گزارش‌های تاریخی - امام محدث ابوحاتم بن حبان بستی (م ۳۵۴ ه.ق) از دارایی خود، نخستین بار، چنین منزلگاهی را ساخت و این برنامه تا اقصا نقاط بلاد اسلامی رواج یافت (غنیمه، ۱۳۶۴: ۳۳۹-۳۴۱). برنامه آموزشی این مدارس اعم از آزاد و دولتی شامل روایت، سماع، املا، قرائت و تقسیم طلاب به طبقات تحصیلی بوده و هدایای خلفا و حکمرانان، دستمزدهای خصوصی مورد توافق میان استادان و طلاب؛ موقوفات؛ بخشش‌ها و کمک‌ها، صدقات و زکات شرعی هم در شمار منابع مالی مخصوص تعلیم در جامعه اسلامی بوده است (غنیمه، ۱۳۶۴: ۲۹۷-۳۰۱). «مدرسه محمد صالح بیک» هم در شمار یکی از همین مدارس دینی در مجاورت محله گریچه بوده است که نه تنها باعث افزایش قدر و منزلت اجتماعی این محله شده؛ بلکه در ادوار گذشته به عنوان یکی از مهم‌ترین کانون‌های فعال علمی و فرهنگی بوده است و استادان این مدرسه همگی در شمار علمای برجسته کاشان بوده و شاگردان فرهیخته‌ای را تربیت کرده‌اند. این مدرسه با توجه به اینکه موقوفه شخصی به نام محمد صالح بیک و در

شمار مدارس علمیه آزاد بوده است؛ لذا هیچ محدودیتی در تدریس انواع علوم نداشته است و مخارج آن، از درآمد رقبات موقوفه، تأمین می‌شده است؛ هرچند وقف‌نامه مدرسه در دست نیست، اما بر اساس نتایج به دست آمده از مصاحبه‌های میدانی ذکرشده در پی نوشت شماره ۲- می‌توان این ادعا را اثبات کرد.

۳. مختصات و مشخصات معماری مدرسه محمدصالح بیک

مدرسه محمدصالح بیک به گواهی اسناد تاریخی و نیز نقل قول حسن نراقی در کتاب خود، در شمار مدارس بوده که تا اوایل دوره مشروطیت هم آباد، دایر و مسکون بوده؛ ولی در- ایام فترت- دوره چهارده ساله طغیان نایب حسین و اتباعش، رو به ویرانی نهاد و سپس چون در مسیر خیابان فاضل نراقی قرار گرفت آخرین آثار آن هم منهدم گردید و به جای آن، اکنون دبیرستان نوینبندی ساخته شده است. حسن نراقی، این مدرسه را در شمار مدارس قدیمه طلاب نشین دانسته که طلاب بسیاری در آن به تحصیل علوم اشتغال داشته- اند و نخستین مدرسه‌ای بوده که بعد از زلزله ۱۱۹۲ه.ق^۱ مرمت و تجدید بنا شده است (نراقی، ۱۳۸۲: ۱۹۶؛ نیز برای توضیح بیشتر: ک. سلطان زاده، ۱۳۶۴: ۳۳۹؛ جمشیدی، ۱۳۹۲: ۲۵۶؛ نراقی، ۱۳۶۵: ۲۹۶؛ عاطفی، ۱۳۹۲: ۵۳).

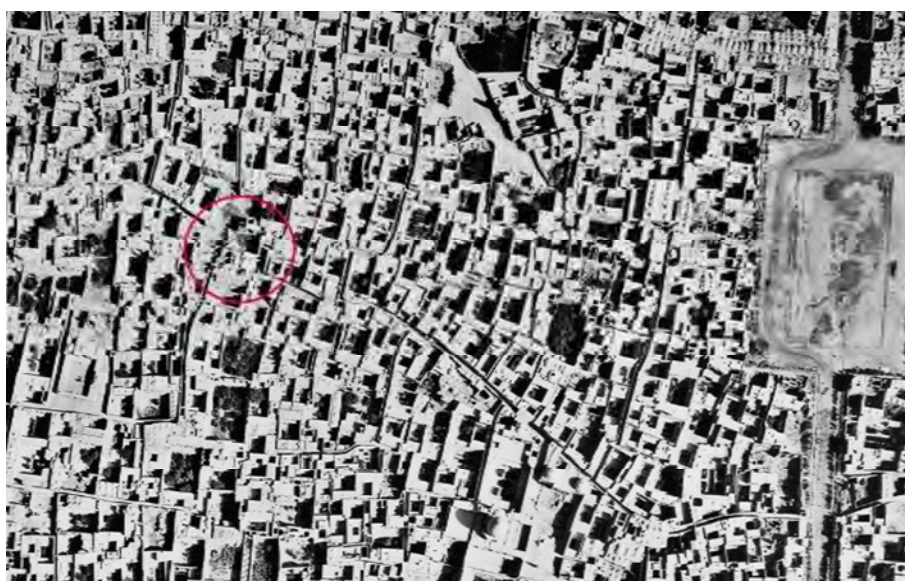
متأسفانه از بنا و تاریخ ساخت مدرسه، اطلاع دقیقی در دست نیست و از آثار و بقایای آن هم چیزی موجود نیست تا بتوان درباره قدمت یا مختصات آن قضاوت درستی کرد؛ اما بادقت در عکس‌های هوایی و نیز تأیید گزارش‌های محلی و میدانی می‌توان گفت که نوع معماری این مدرسه و کیفیت قرارگرفتن حجره‌ها در طرفین ایوان‌ها و نیز نوع معماری اجزای درون مدرسه بسیار شبیه به معماری دوره صفویه، به ویژه معماری مدارس مانند جده بزرگ و کوچک در بازار اصفهان بوده است (برای توضیح بیشتر درباره معماری مدارس عصر صفویه در اصفهان ر.ک: سلطان‌زاده، ۱۳۶۴: ۲۷۴-۲۷۸). این مدرسه دارای ۲ طبقه، بیست باب حجره در چهار طرف، سرداب‌های زیرزمینی در قسمت تحتانی و باغچه مشجر در پشت بناهای شمالی چشم انداز حجرات، بوده است. ایوان مرتفع، مدرس و حوض آب، در جلوخان مدرسه نیز بازارچه مسقفی با دکاکین جزو موقوفات مدرسه و مشهور به «گذر محمدصالح بیک» بود (ر.ک: عکس هوایی شماره ۲). سه طرف این مدرسه، اتاق داشته و دو طبقه بودن ضلع شمالی کاملاً واضح است؛ ولی احتمال دوطبقه بودن ضلع

جنوبی کمتر است. البته بر اساس این عکس هوایی، بخش‌هایی از ضلع شمالی مدرسه ویران شده و دارای ریختگی است و سمت چپ هم دیوار نداشته و اتاق‌های آن هم در حال تخریب و روبه‌گذر بوده است. در بخش جلوی ضلع شمالی هم ایوان بلند و کشیده بوده است.^۷ در پشت ضلع شمالی هم یک قطعه زمین بایر دیده می‌شود؛ همچنین حیاط مدرسه گود بوده و حوض و باغچه در وسط آن آشکار است. مصالح سازه ای مدرسه احتمالاً از جنس خشت؛ ولی نمای مدرسه باید آجری بوده باشد^۸، اما در عکس قابل تشخیص نیست.^۹ این مدرسه نیز همچون دیگر مدارس قدیمی و مهم کاشان (مانند: آقابزرگ، سلطانی، درب‌یلان، میانه چال، سرخیجان و تبریزی‌ها) در منابع تاریخی یاد شده است (ملک‌المورخین کاشانی، ۱۳۷۸: ۱۷-۱۸؛ نیز ر.ک: شاطری، ۱۳۹۵: ۸۱/۱). براساس تحقیقات میدانی و مصاحبه دقیق با آگاهان محلی^{۱۰} مدرسه به طور دقیق در وسط گذر و دارای دو در بوده است که در اصلی روبه‌گذر و در دیگر آن در محل کنونی خیابان فاضل نراقی قرار داشته است. جلوی در ورودی مدرسه، دو تا پله و طرفین آن دو سکوی بزرگ طول حدود ۵ متر قرار داشته؛ سپس به در بزرگ چوبی دو لنگه‌ای (به ارتفاع ۵ متر) با سردر گلی رسیده که بعد از این در پنج پله با ارتفاع ۲۰ سانتی متر و با طول بیش از ۱ متر وجود داشته که منتهی به حیاط اصلی مدرسه می‌شده است. مردم در زمان ویرانی مدرسه، برای برداشتن آب و شستن رخت در جوی آب مدرسه به آنجا رفت و آمد داشته‌اند. با احداث خیابان فاضل نراقی در حوالی سال ۱۳۴۰، تنها بقایای این مدرسه و گذر از بین رفت تا اینکه در زمان پهلوی دوم سال ۱۳۵۲، مدرسه «شاهدخت» در اینجا احداث گردید که بعد از پیروزی انقلاب اسلامی هم با نام‌های مدرسه دخترانه «زینب کبری (س)» و پسرانه «انقلاب اسلامی» به کار خود ادامه داد و سرانجام با کمک بانوی خیر، همسر دکتر حسن تبریزی، دبیرستان دخترانه «دکتر تبریزی» در سال ۱۳۹۶ به جای مدارس مذکور، ساخته شد.

بررسی تاریخچه محله گریچه و مجموعه ... (رضا شجری و دیگران) ۱۵۹

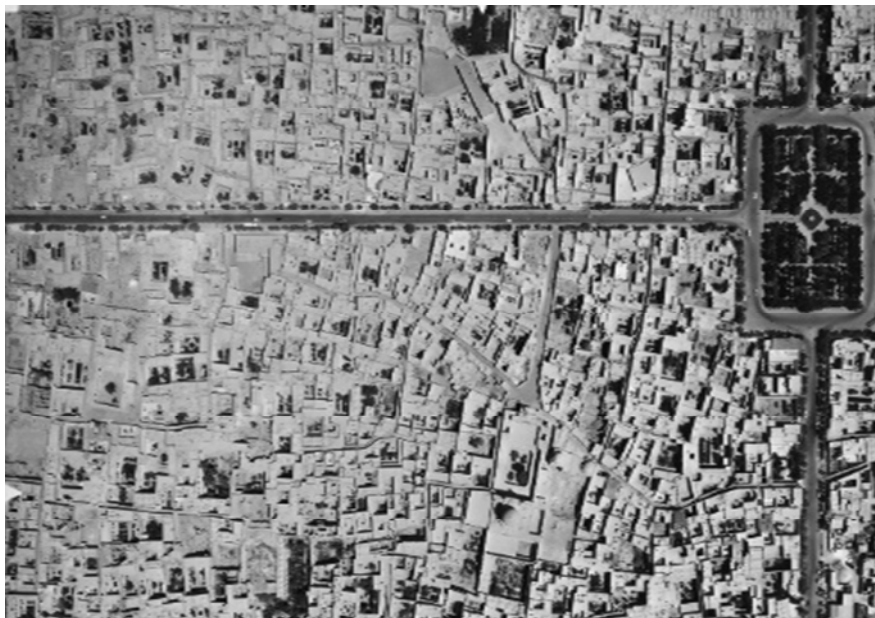

تصویر ۱-عکس هوایی منطقه خیابان علوی از قلعه جلالی تا میدان کمال الملک (۱۳۳۵)

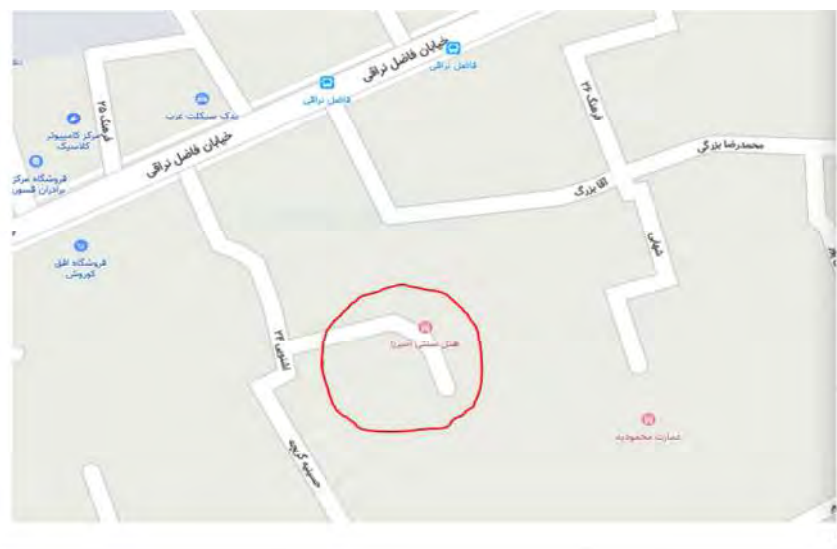

تصویر ۲-عکس هوایی مدرسه محمدصالح بیک در محله گریچه قبل از احداث
خیابان (دایره قرمز درون عکس)

۱۶۰ جستارهای تاریخی، سال ۱۲، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

تصویر ۳- عکس هوایی منطقه بعد از احداث خیابان فاضل نراقی

تصویر ۴- هتل سنتی آمیرزا و دبیرستان دخترانه تبریزیها جایگزین فعلی مدرسه و گذر محمد صالح بیک در خیابان فاضل نراقی (دایره قرمز)

۱.۳ رقبات موقوفه مدرسه محمدصالح بیک

به گواهی اداره اوقاف کاشان، این مدرسه وقف نامه ندارد؛ اما باتوجه به استنادات موجود، بخشی از هزینه های مدرسه و طلاب از طریق درآمد حاصل از رقبات موقوفه، تأمین می- شده است که در جدول زیر، فهرست مشخصات رقبات این موقوفه (کد ۱۱۳۸) در سال ۱۳۸۶ به استناد نامه اداره اوقاف کاشان چنین است:

جدول الف. لیست رقبات موقوفه مدرسه علمیه محمدصالح بیک

ردیف	کد، نوع و شرح رقبه	نام مستاجر و آدرس محل وقوع رقبه	شماره سند و دفتر خانه (نوع سند و مساحت)	شماره پلاک و بخش مراحل ثبتی شهر محل رقبه	میزان مساحت (مترمربع)
۱	زمین عرصه آموزشی	اداره آموزش و پرورش کاشان: خ فاضل نراقی، مدرسه فاضل نراقی (س) زینب کبری (س)	قرارداد اداری مترمربع	۴۹۹۴ سند مالکیت صادر شده (۱)-کاشان	۱۴۵۰
۲	یکباب مغازه	وراث علی اکبر پیشه ور: خ فاضل نراقی، جنب مدرسه دخترانه	قرارداد اداری مترمربع	۴۹۴۹ تحدید حدود شده (۱)- کاشان	۲۴.۵
۳	یک باب مغازه	اسماعیل رضایی فینی: خ فاضل نراقی، جنب مدرسه	قرارداد اداری مترمربع	۴۶۶۹ تحدید حدود شده (۱)- کاشان	۲۹.۲
۴	یک باب مغازه	ورثه آقای انجیلی: خ فاضل نراقی، جنب مدرسه	قرارداد اداری مترمربع	۴۶۷۰ تحدید حدود شده (۱)- کاشان	۲۰
۵	یک باب مغازه	جواد ارشدی: خ فاضل نراقی، جنب مدرسه دخترانه	تحت رسیدگی مترمربع	۴۶۷۱ تحدید حدود شده (۱)- کاشان	۳۵
۶	زمین جهت استفاده مسکونی (عرصه مسکونی-تجاری)	سیدمحمد جواد و سید محمد امین تولیت: خ فاضل نراقی	قرارداد اداری مترمربع	۴۹۴۹ سند مالکیت صادر شده (۱)-کاشان	۱۷۴
۷	زمین راه عبور مسیر خیابان	سابقاً مدرسه و در حال حاضر خیابان شده است	فاقد درآمد مترمربع	۴۹۴۹ سند مالکیت صادر شده (کاشان)	۸۰۰

۲.۳ استادان مدرسه محمد صالح بیک

از استادان این مدرسه، اطلاعات دقیقی در دست نیست؛ اما باتوجه به قرائن تاریخی و تصریح برخی از دانش‌آموختگان این مدرسه مانند ملاغلامرضا آرانی و نیز استقرار منازل و مساجد انفرادی^{۱۱} بعضی از علما و دانشمندان مشهور کاشانی مانند: ملامحسن فیض کاشانی، نراقی و نطنزی در این محله و در مجاورت گذر و مدرسه محمدصالح بیک، می‌توان حدس زد که به احتمال قوی، ایشان، دست کم برای مدتی در این مدرسه تدریس کرده‌اند و باتوجه به اینکه هنوز مدرسه سلطانی و آقابزرگ در کاشان دایر نشده و مجتهد بزرگ شیخ مرتضی انصاری برای چندین سال در کاشان اقامت داشته و به تصریح تاریخ از محضر ملااحمد نراقی کسب فیض کرده؛ به احتمال زیاد، ایشان در همین مدرسه محمدصالح بیک نزد ملااحمد نراقی استاد خود، تلمذ کرده‌اند. بیشتر این استادان در زمینه علوم نقلی و عقلی تبحر داشته و بر همین اساس، می‌توان گفت که در این مدرسه، مجموع علوم نقلی (تفسیر، فقه، اخلاق، رجال و دانش حدیث)، علوم عقلی (منطق، طبیعیات، الهیات فلسفه، ریاضیات)^{۱۲} و علوم پایه (ادبیات عربی، علم معانی و بیان و...) تدریس می‌شده و متولیان مدرسه هم علمای بزرگ خاندان فیض، نراقی و نطنزی بوده‌اند. در جدول ذیل، بر اساس شواهد عقلی و نقلی موجود و نیز مصاحبه شفاهی با برخی از معمرین محلی، به شماری از اساتید برجسته این مدرسه اشاره می‌شود:

ردیف	استادان مدرسه	ردیف	استادان مدرسه
۱	<p>ملاحسن فیض کاشانی: از فقها، مفسران و محدثان عهدصفوی (شریف کاشانی، ۱۴۱۴.ه.ق: ۱۰؛ نیز ر.ک: نراقی، ۱۳۶۵: ۱۶۳؛ نصرآبادی، ۱۳۱۷: ۱۵۵؛ براتی، ۱۳۸۷: ۵). علم الهدی، محمدباقر مجلسی، لطف الله شیرازی، عبدالغفور بن شاه مرتضی، شیخ حرعاملی و.. در زمره شاگردان فیض‌اند (ر.ک: فیض کاشانی، ۱۳۸۷: ۹-۱۲؛ نقیبی، ۱۳۸۷: ۶- ۱۴ و ۸۸؛ سبحانی صدر، ۱۳۹۸: ۱۴-۲۹). که احتمالاً همگی از دانش‌آموختگان این مدرسه- اند.</p>	۶	<p>حاجی میرعبدالغنی مجتهد کلهری و نوادگانش: ایشان از علما و سادات عالی رتبه کاشان و جد اعلای آقا سیدمحمد رضا کلهری در عصر صفویه است که دارای مسجد جماعت و مسند قضاوت بوده‌اند (کلاتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۳۱۲-۳۱۶).</p>

بررسی تاریخیچه محله گریچه و مجموعه ... (رضا شجری و دیگران) ۱۶۳

<p>ملا محمد حسن نظری: وی ملقب به قطب (۱۳۳۲ق-۱۳۰۲ق) فرزند دوم ملا احمد نظری است که پیوسته در حال مجاهده نفس بود(کلاتر ضرابی، ۱۳۷۸: ۳۰۲-۳۰۴؛ نیز ر.ک: سپهری، ۱۳۹۱: ۲۵۲؛ سمیعی، ۱۳۶۳: ۲۴۳-۲۴۴).. نزد پدر، شاگردان جد مادری خود فاضل نراقی و سید محمدتقی پشت‌مشهدی، تحصیل کرد. در فقه و اصول به درجه اجتهاد رسید(عاطفی، ۱۳۹۲: ۱۹۴).</p>	<p>۷</p>	<p>ملا مهدی نراقی: از علمای کامل فاضل در عهد فتحعلی شاه قاجار بوده (کلاتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۲۸۰-۲۸۱؛ نیز ر.ک: نراقی، ۱۳۶۵: ۱۶۶؛ ملک المورخین کاشانی، ۱۳۷۸: ۳۵). این خاندان، مروّج علوم معقول در کاشان اند(شهیدمطهری، ۱۳۶۲: ۵۹۸ و ۴۴۷) در دوره زندگی، منزل و مسجد انفرادی ایشان، جنب دربندمخبر مسجد آقابزرگ و در مجاورت گذر محمدصالح بیک بوده است</p>	<p>۲</p>
<p>ملا محمد حسین مجتهد کاشانی: ایشان(۱۳۳۵ق-۱۳۲۲ق) فرزند سوم ملا احمد نظری، مدرس مدرسه سلطانی و از مراجع بزرگ دینی بودند(اعظم واقفی، ۱۳۸۱: ۲/ ۱۷۲-۱۷۵؛ نیز ر.ک: نراقی، ۱۳۸۲: ۱۸۰؛ استادی، ۱۳۸۲: ۳۹۹؛ فرخ‌یار، بی تا: ۱۸۰؛ عاطفی، ۱۳۹۱: ۷/ ۹-۷؛ جمشیدی، ۱۳۹۲: ۲۶-۲۷؛ عاطفی، ۱۳۹۹: ۴۰-۹۸). ایشان ملقب به حجه الاسلام بودند و در فقهات و ریاضیات بد طولی داشتند(اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۲۱۵/۱؛ کلاتر ضرابی، ۱۳۷۸: ۳۰۴-۳۰۵).</p>	<p>۸</p>	<p>ملا احمدفاضل نراقی: وی مدرس مدرسه سلطانی و صاحب تصانیف عدیده در علوم منقول و معقوله است(کلاتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۲۸۲). شاگردانش: شیخ مرتضی - انصاری، سیدمحمدتقی پشت‌مشهدی، ملا احمدنظری، میرزا ابوالقاسم نراقی، ملا مهدی آقابزرگ، حاج ملا محمد نراقی، میرزا ابوتراب نظری و ... بوده اند(نظری کاشانی، ۱۳۸۱: ۱۸۶). منزل ایشان در نزدیکی مدرسه بوده است.</p>	<p>۳</p>
<p>آقا میر مظفر حسینی(ره) و شجر ایشان: وی از فضلا و علمای کاشان بوده‌اند که وطن آنهاخراسان است: ولی در زمان نادرشاه افشار کاشان را مسکن کرده اند. سرسلسله ایشان مرحوم آقا میر مظفر حسینی(ره) است (کلاتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۳۰۸-۳۱۲).</p>	<p>۹</p>	<p>حاج ملا احمد نظری: وی فرزند میرزا علینقی بن مسیح بن محمد حسین پشت مشهدی کاشانی و داماد ملا احمد نراقی بود. وی حاکم شرع و مدرس مدرسه سلطانی در عهد قاجار بوده است(اخوان مهدوی، ۱۳۸۷: ۱۵-۱۶؛ نیز ر.ک: اعظم واقفی، ۲/ ۱۶۴-۱۶۷؛ رضوی کاشانی، ۱۳۸۵: ۱۷۰).</p>	<p>۴</p>
<p>حاج ملا ابوالقاسم کاشانی ترکابادی: وی از شاگردان ممتاز میرزا ابوالقاسم قمی و مجتهدی زاهد بودند. قبر وی جنب مقبره فیض است. فرزندشان هم از علمای فاضل و شاگردان شیخ مرتضی(ره) بود(شریف کاشانی، ۱۴۱۴: ۹۷).</p>	<p>۱۰</p>	<p>میرزا ابوتراب نظری: فرزند ملا احمد نظری از عالمان فرهیخته در علوم معقول و منقول، اعجوبه‌ای در حفظ و ادب و ریاضیدانی ماهر بود(آقابزرگ تهرانی، بی تا: ۲۷/۱۰؛ نیز ر.ک: شریف کاشانی، ۱۳۹۴ش: ۱۷۳-۱۷۴). منزلشان هم در «انتهای دربند مخبر» محله مسجد آقابزرگ در نزدیکی مدرسه است.</p>	<p>۵</p>

۳.۳ دانش‌آموختگان مدرسه محمدصالح بیک

بررسی‌ها نشان‌داد که از دانش‌آموختگان این مدرسه نیز اطلاعات زیادی در دسترس نیست؛ اما از آنجاکه برخی از فرزندان این علما تصریح کرده‌اند که نخست از محضر پدرشان کسب فیض کرده و برخی دروس را فراگرفته‌اند می‌توان حدس زد که دست کم فرزندان این علما، نخستین دانش‌آموختگان این مدرسه بوده‌اند؛ البته بعضی از علما مانند ملاغلامرضا آرانی نیز در خاطرات^{۱۳} خود به صراحت نقل کرده که مدتی در این مدرسه حجره داشته است و باتوجه به اینکه ایشان در شمار شاگردان ملااحمد نراقی بوده و نزد ایشان تلمذ کرده؛ به احتمال قوی ملاغلامرضا آرانی و شیخ مرتضی انصاری هر دو در همین مدرسه از محضر ملااحمد نراقی کسب فیض کرده‌اند. در جدول ذیل به شماری از ایشان اشاره می‌شود:

ردیف	اسامی دانش‌آموختگان مدرسه	ردیف	اسامی دانش‌آموختگان مدرسه
۱	فرزندان ملامهدی نراقی: حاجی ملاحمد، ملاباذر، میرزا ابوالقاسم، ملا ابوالحسن و حاجی ملا مهدی ملقب به آقابزرگ (کلاتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۲۸۲)	۱۰	آیت الله سیدمحمدحسین امام: وی فرزند سیدعلی حسینی، مصنف، امام جماعت و مدرس مدرسه سلطانی بود (جمشیدی، ۱۳۹۲: ۱۲۶-۱۲۷).
۲	فرزندان ملااحمدنراقی: حاج ملاحمد، میرزانصیر، حاج ملاحمدجواد، ملاحمدعلی، ملاهاشم، ملاحمدتقی، میرزا نصرالله و میرزا ابراهیم (کلاتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۲۸۳).	۱۱	آیت الله سیدمحمدحسن امام: از علمای معاصر آخوندکاشی و امام جماعت در مدرسه سلطانی بودند. که از مشایخ عصرشان، اجازه اجتهاد داشتند (جمشیدی، ۱۳۹۲: ۱۲۷-۱۲۹).
۳	میرزانصیرالدین نراقی: ایشان فرزند ملااحمدنراقی و جامع علوم شرعی و ریاضیات بوده است (شریف کاشانی، ۱۴۱۴: ۱۰۳).	۱۲	اوراق حاجی سیدمحمد و حاجی سیدقاسم فرزندان آقامیرمحمد علی منزوی و فرزندان مربوط به اغصان آقامیرمحمدحسن مجتهد از سلسله سادات کلهری (کلاتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۳۰۸-۳۱۶).
۴	ملا عبدالباقی نطنزی: ایشان فرزند ملا احمد نطنزی، داماد ملااحمد نراقی است. وی جامع علوم عقلی و نقلی، مدرس و امام جماعت (مسجد گریچه) بود (رک: استادی، ۱۳۸۲: ۴۴۵؛ کلاتر ضرابی، ۱۳۷۸: ۳۰۵).	۱۳	سیدمحمدحسین رضوی: از علمای بزرگ کاشان که از محضر ملاحیب الله شریف، حاج- ملاحمدحسین نطنزی، میرزا حسن و حاج میرزا فخرالدین نراقی کسب فیض کرده و اجازه اجتهاد گرفت (جمشیدی، ۱۳۹۲: ۷۵).
۵	حاج میرزا عبدالعلی نطنزی کاشانی (صدر العلماء): از مشاهیر علما و حفیدحاج ملا احمد نطنزی بوده که غیر از اقامه نماز جماعت، ارشاد و تدریس از مجاهدان در نهضت تنباکو و مدافعان مشروطه مشروعه و رئیس انجمن ولایتی کاشان بوده است (فرخ یار، بی تا: ۱۸۱)	۱۴	ملاغلامرضا آرانی؛ ملا آقابزرگ (۱۱۹۲-۱۲۶۵ق) از عالمان بزرگ آرانی است. ایشان از محضر سیدعلی طباطبایی و فرزندشان، میرزای قمی، میرزا ابوالحسن ولد میرزامومن ملقب به آقاسی و نیز ملاحمد نراقی بهره برده است (سلمانی آرانی، ۱۳۹۷: ۵۸-۶۴)
۶	شیخ مرتضی انصاری: افقه الفقهای عصر خود که در برهه ای از زمان نزد ملااحمدنراقی تلمذ کرده‌اند (شریف کاشانی، ۱۴۱۴ه.ق: ۳۶-۳۷؛ نیز رک: زستگار، ۱۳۸۱: ۵۵)؛ از این رو، شیخ انصاری سه	۱۵	ملاحمدجعفر بحرینی: وی فرزند ملاغلامرضا آرانی است که مدتی در حوزه کاشان بود و سپس از محضر اساتید بزرگ اصفهان و نجف بهره برد و تا پایان عمر در زادگاهش به تبلیغ

بررسی تاریخیچه محله گریچه و مجموعه ... (رضا شجری و دیگران) ۱۶۵

الی چهار سال در این مدرسه اقامت گزیده و از استادش، اجازه روایی گرفت.		و ارشاد پرداخت (سلمانی آرانی، ۱۳۹۷: ۱۲۷-۱۳۲).
۷	۱۶	حاج ملا میرزا محمدترکابادی: فاضلی فقیه، از شاگردان میرزا ابی الحسن معروف به مجتهد و حاج ملا ابوالقاسم ترکابادی و حاج سیدمحمدتقی کاشانی در کاشان بودند که در سال ۱۲۶۹ وفات و در گلچقانه کاشان دفن شدند (شریف کاشانی، ۱۴۱۴ه.ق: ۹۷-۹۸).
۸	۱۷	میرزا ابوالحسن کاشانی معروف به مجتهد: ایشان مجتهدی فاضل در مراجعات بودند. او از شاگردان علامه نراقی صاحب لوامع و محقق قمی صاحب قوانین بودند (شریف کاشانی، ۱۴۱۴: ۱۱۷).
۹	۱۸	شیخ عبدالغفور (شیخ العلماء): ایشان فرزند شیخ ابوالقاسم از علمای برجسته کاشان بود که در نزد حاج ملا احمدفاضل نراقی، شیخ مرتضی انصاری و حاج سیدمحمدتقی پشت مشهدی کسب فیض کرد (کلاترضایی، ۱۳۵۶: ۲۹۷).
		ملا محمدعلی آرانی ^۴ : فقیه، اصولی و مورخی زاهد در عهدکریم خان زند که بعد از فراگرفتن دروس حوزوی به مدارس عمادیه و صالح بیک کاشان رفت و در سال ۱۲۱۷ه.ق چند نوبت در محضر ملااحمدنراقی بود (سلمانی آرانی، ۱۳۹۷: ۲۹-۳۲؛ نیز ر.ک: آرانی، ۱۳۹۶: ۱۳-۲۹).
		سیدمحمدعلوی بروجردی: حکیمی متأله، رجالی سترگ و مرجع علی الاطلاق مردم کاشان بوده (امامت کاشانی، بی تا: ۱۹۷؛ نیز ر.ک: عربشاهی کاشی و فراهی، ۱۳۹۹: ۶۵-۹۰).
		ملا محمد جوشقانی (آخوندکاشی): از علمای بزرگ کاشان که هندسه و ریاضی را از حاج ملامحمدحسین نظنزی و فلسفه و حکمت را از حاج ملامحمدحسین نظنزی فراگرفت. وی مدرس مدرسه صدر اصفهان بود (جمشیدی، ۱۳۹۲: ۲۴-۴۱).

۴.۳ کتابخانه مدرسه محمدصالح بیک

از دیرباز تاکنون، تاسیس کتابخانه در کنار مسجد و مدرسه از برنامه‌های دیگر بانیان علم و فرهنگ و دانش بوده؛ چنانکه مدرسه دارالعلم محمدصالح بیک هم از این اصل مستثنی نبوده است؛ هرچند مدارک و شواهدی چشمگیری در این خصوص وجود ندارد؛ اما به قطع این مدرسه دارای کتابخانه مهمی بوده که متأسفانه با تخریب مدرسه، این مجموعه هم نابود شده و تنها ردپایی از کتابت‌ها و آثار استنساخ شده در آن، مشاهده می‌شود؛ برای مثال، در یادداشت‌های کلی کتاب «شرح شواهد سیوطی» از ابراهیم بن ابراهیم بن نقی کرمانی نقل شده که تألیف این کتاب در شب دوم جمادی الثانی ۱۲۳۰ در مدرسه محمدصالح بیک کاشان خاتمه یافته است. این کتاب برای طلاب به خط نستعلیق مایل به نسخ در شعبان ۱۲۳۴ کتابت شده است (شماره بازیابی ۱۵۷۰۰؛ شماره مدرک کتابخانه مجلس: ۱۰-۱۷۵۸ نسخه خطی).

۵.۳ واقف مجموعه محمدصالح بیک

اطلاعات دقیق و روشنی از واقف مجموعه هم در دست نیست؛ اما براساس مدارک شفاهی که سینه به سینه از گذشتگان برای ما تا امروز به ارث رسیده؛ می‌توان گفت که واقف از

اهالی یزد و فردی متمول و تاجر بوده که بعد از عزیمت به کاشان این مجموعه را ساخته است.^{۱۵} با توجه به اینکه نراقی در کتاب *آثار تاریخی شهرستانهای کاشان و نطنز* (۱۳۸۲) نقل کرده که مدرسه محمدصالح بیگ تا قبل از زلزله ۱۱۹۲ همچنان دایر و آباد بوده و بعد از زلزله در دوره زندیه به دستور عبدالرزاق خان حاکم کاشان بازسازی شده؛ در نتیجه این احتمال رد می‌شود که وی در دوره قاجار به بازسازی این مجموعه اهتمام ورزیده باشد و نام خود را بر آن نهاده باشد؛ بلکه پیشتر هم این مدرسه با همین نام مسکونی و آباد بوده است. براساس اقوال شفاهی^{۱۶}، برخی معتقدند که مزار وی نیز در همین مدرسه بوده که هم اکنون اثری از آن برجای نیست. در دوره صفویه و قاجاریه و حتی پیش از آن، دفن واقف مدرسه در صحن ورودی آن امری شایع بوده است؛ چنانکه جسد امیرمبارزالدین محمد (۷۵۹-۷۲۳) بنیانگذار سلسله آل مظفر را بعد از فوت در مدرسه مظفریه که از موقوفات وی بود؛ به خاک سپردند (سلطان‌زاده، ۱۳۶۴: ۲۰۹؛ نیز ر.ک: همان: ۲۲۰؛ ۲۲۳؛ ۲۲۴ و...). از سویی پسوند «بک، بیگ، بگ،..» به دنبال نام «محمدصالح»، کلمه ای ترکی به معنای بزرگ و لقب کلی نجبای ترک در غالب ممالک اسلامی همچنین در ایران بعد از اسلام بوده است. این کلمه از قرن پنجم هجری به بعد در آخر بعضی اعلام به عنوان لقب، در عهد صفویه و قاجار عنوان تشریفاتی و بعد از آن در غالب بلاد ایران و ماوراءالنهر عنوان حکام محلی بود (ر.ک: لغتنامه دهخدا ذیل واژه بیگ). این پسوند خود بیانگر مهتری و نجیب زادگیوی بوده است.

۴. آب انبار محمدصالح بیگ

آب انبارها با ارزش تاریخی و فرهنگی، یکی از عناصر زیر ساختی مهم در بافت شهری بوده که به طور پراکنده در مرکز محلات و راسته بازارها استقرار دارد که اغلب دارای دو بادگیر و از نظر معماری به یکدیگر شبیه اند (عطارها، ۱۳۸۵: ۱۸۷-۱۸۹؛ نیز ر.ک: حمیدی نژاد، ۱۳۸۵: ۱۳۸؛ نراقی، ۱۳۸۲: ۲۱۷-۲۱۸؛ کلانترضرابی، ۱۳۵۶: ۱۰۱) آب انبار محمدصالح بیگ با بنای آجری و فاقد هرگونه نقش‌ونگار در زیر گذرگاه قدیمی مجموعه محمدصالح بیگ واقع در محله گریچه فقط برای تأمین آب مردم محله و طلاب مدرسه ساخته شده و در سال ۱۳۷۸ توسط حاجی حمزه قناد^{۱۷}، مرمت و بازسازی شده است و در سال ۱۳۸۰ در فهرست آثار ملی با شماره ۴۲۵۵ به ثبت رسیده است. به اعتقاد برخی از افراد، «استاد علی

بررسی تاریخیچه محله گریچه و مجموعه ... (رضا شجری و دیگران) ۱۶۷

مریم» یکی از معماران و طراحان بناهای ساختمانی دوره قاجار آن را ساخته (خانی، ۱۳۹۰: ۱۳۵ و ۱۹۷)؛ درحالی که نوه ایشان در طی یک مصاحبه شفاهی، این مسأله را رد کرده و استاد علی مریم را در شمار یکی از مرمتهکاران این آب انبار دانسته است.^{۱۸} این بنا بسیار زیبا، مستحکم، دارای پیشخوان ورودی، دو سکوی نشیمن و تزئینات آجری و کاشی‌کاری است که متأسفانه هم اکنون ورودی آن با آجر مسدود شده است. دو طرف نمای خارجی و داخلی بنای سردر با آجر و کاشی تزیین شده و به لحاظ اسلوب ساخت با سردر ورودی آب انبار پشت عمارت بسیار مشابهت دارد؛ راجینه این آب انبار ۲ متر عرض و سردر آن ۵/۶ متر ارتفاع داشته و در بدو ورود، دو سکوی نشیمن دارد؛ تزئینات آب انبار گریچه شامل کاشی کاری دوره قاجار در پشت بغل های ورودی بنا است که در سمت راست آن « سلام الله الحسن و الحسين» و سمت چپ «اصحاب الحسین» به خط نستعلیق شکسته نوشته شده؛ همچنین نام حضرت علی (ع) به خط بنایی در دو سوی ورودی بنا نوشته شده که دومی به صورت معکوس، زیبایی خاصی به بنا داده است. بازسازی آب انبار پس از احداث خیابان و تخریب سردر و پلکان توسط حمزه قناد انجام شده است و روی کتیبه به خط نستعلیق بر روی سنگ سیاه اینگونه نوشته شده:

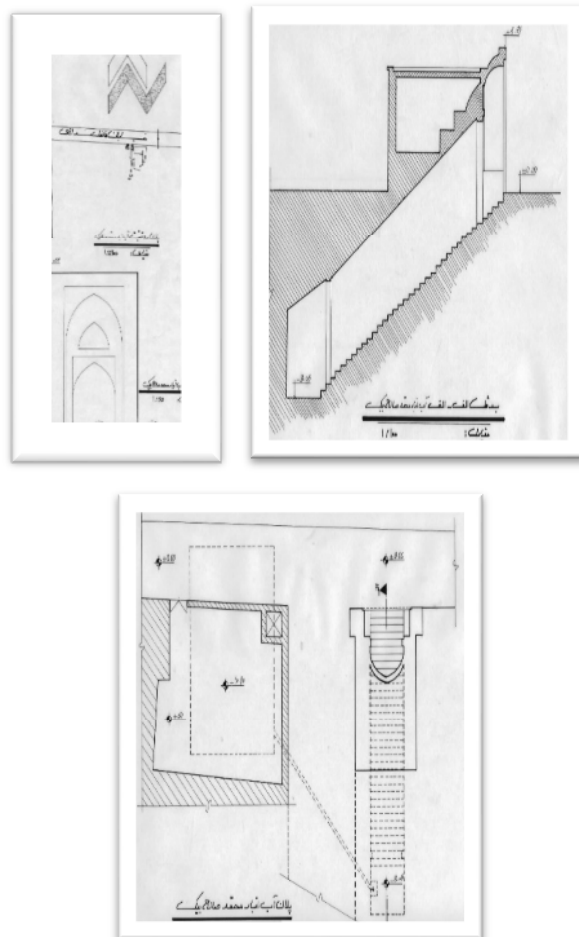
بسم الله الرحمن الرحيم

هرآنکس خیر را بنیاد نهاد از بهر خدا بنهاد
خداوندش در رحمت ز روی مرحمت بگشاد
تو هم آب گوارا نوش کردی چون از این منبع
بگو لعنت زحق بهر قاتل شاه شهیدان باد
پی تاریخ سال و نام بنایی گفت «اخباری»
بنای خیر را بنهاده حاجی حمزه قناد

تصویر ۴. سردر آب انبار محمد صالح بیک

اشعار زیبای به کار رفته در کتیبه سر در آب انبارها تا حد زیادی بیانگر ارتباط نزدیک و پیوند محکم آنها با بسیاری از ویژگی‌ها و روحیات ساکنان پیرامون خود بوده است (ر.ک: نیازی، ۱۳۸۶: ۱۹۴). مصرع آخر شعر کتیبه فوق، به حساب جمل ۱۳۷۸ ه.ق است که به تاریخ بازسازی سر در آب انبار اشاره دارد. این آب انبار دارای سی و سه پله از سنگ سیاه (پرپله ترین آب انبار)، دو بادگیر چهارگوش، مخزن تخت و مربع شکل با عمق ۱۰ متر با پوشش آجری تخت، راجینه ای عمیق با پوششش ضربی آجری به عمق چهارده متر است که اکنون فاقد کاربری است و تنها ارزش فرهنگی یا گردشگری دارد. به احتمال زیاد اصل این بنا مربوط به عصر صفویه و از ملحقات مجموعه محمد صالح بیک است (فرخ یار، ۱۳۸۶: ۱۳۷-۲۱۷). برای آب‌گیری آب انبارها در کاشان به طور معمول، آب را از کوهستان آورده و در حوضچه‌های شنی تصفیه کرده و به مخزن هدایت می‌کرده‌اند. در کاشان برای تأمین آب آب انبارها از آب چشمه‌های فین و جوینان قهرود استفاده می‌شده است (نیازی، ۱۳۸۶: ۲۰۲). براساس مصاحبه شفاهی با معمرین و معتمدان محلی^{۱۹}، مخزن اصلی آب انبار، در ضلع قرینه مکان فعلی، درون خانه باغی معروف به «هاشمیان» وسط خیابان فاضل نراقی کنونی قرار داشته و پاگرد ورودی آب انبار رو به کوچه بوده است و هم اکنون بر روی ویرانه‌های آن منازل مسکونی جدید ساخته‌اند. در ذیل تصویر پلان این آب انبار نشان داده می‌شود:

تصویر ۵. پلان آب انبار محمد صالح بیک

۵. گذر محمد صالح بیک

این گذر در مرکز محله گریچه و در شمار یکی از گذرهای قدیمی کاشان است که امروزه، تعداد اندکی از آن ها مانند: گذر دروازه اصفهان، سرپره، پنجه شاه، امامزاده حبیب بن موسی و پای قپان باقیمانده است؛ ولی گذرهای محمد صالح بیک، ترک آباد، دروازه فین، قاضی اسدالله و گذر محله کلهر، به طور کلی از بین رفته است. گذر چهارسو و آب انبار خان و

درب یلان هم غیر مسکونی و ویران شده است.^{۲۰} گذر محمد صالح بیک، از یک سو به محله «ملاها» حوالی مسجد آقابزرگ رسیده که همه ساکنان آن در شمار عالمان دینی بوده- اند و منزل علمایی همچون: «ملا محمد حسین مجتهد نطنزی»، «ملا محمد باقر نطنزی»، «میرزا محمد حسین نراقی» والد حسن نراقی (از محققان سترگ تاریخ کاشان)، «میرزا حسن نراقی»، «ملا مهدی نراقی»- روبه روی آب انبار نزدیک دربند مخبر- «ابوتراب نطنزی»، «صدرالعلمای کاشانی» واقع در دربند مخبر- «ملا مهدی دوم نراقی مشهور به آقابزرگ» نرسیده به زیارت خواجه تاج الدین در محله آقابزرگ و «استاد محمد فراهتی» فرزند صدر العلماء در آن قرار داشته است و از سوی دیگر به محله سلطان امیر احمد و مجموعه خانه های تاریخی بروجدی ها و طباطبایی ها متصل بوده است.

با توجه به گزارش های میدانی و عکس هوایی سال ۱۳۳۵ (عکس شماره ۲) و توصیف و تحلیل کارشناسان خبره اداره اوقاف و میراث فرهنگی کاشان، این گذر یا بازارچه در بخش مرکزی محله گریچه با دکان هایی بوده که همگی از رقبات مدرسه بوده اند؛ زیرا هر مدرسه ای که بنا می شده؛ تعدادی از املاک و مستغلات را وقف کرده و خود بانیان مدارس به طور معمول متولی و متصدی عایدات موقوفات بوده اند^{۲۱} و یکی از راه های تأمین مخارج مدرسه از راه اجاره بهای این املاک بوده است؛ چنانکه مخارج مدرسه محمد صالح بیک هم از اجاره بهای مغازه های زیر گذر تأمین می شده است. از اجزای اصلی گذر می توان به: مسجد عمومی و انفرادی، مدرسه و کتابخانه، آب انبار، گرمابه (حمام ملاقطب^{۲۲} در نزدیکی مسجد آقابزرگ)، منازل علمایی مانند ملا محمد حسین مجتهد کاشانی حاکم شرع کاشان برای امور شرعی و حل و فصل امور مسلمین، زیارتگاه و آرامستان (گریچه و خواجه تاج الدین)، تکیه عمورحیم مقابل حمام ملاها، مغازه های عطاری (بابا انجیری، استادشکری و عموبافر)، قصابی (سیف الله بنی هاشمیان)، بقالی (استاد باقر)، نانوايي (شاطر حسن نخودی و توتونی)، سلمانی (استاد طلائی)، آهنگری (تیز کردن کلنگ، چاقو و...)، نجاری (استاد علی رهنما)، پالوده فروشی، نشاسته سازی (سید اکبر هاشمی)، همچنین زورخانه، سپیک، کارخانه شعربافی و مطب و داروخانه حکیم باشی اشاره کرد؛ البته زیر گذر، پزشک خانمی هم به نام زن شیردل بوده که باطب سنتی در منزل خود به مداوا می پرداخته است. داروخانه «حبیب الله خان حکیم باشی» یکی از اولین داروخانه های کاشان با داروهای دست ساز که متصدی آن «میرزا اسماعیل خان» برادر دکتر حبیب الله خان بوده است. شایان ذکر است که کارخانه شعربافی تا زیر مغازه ها و مدرسه امتداد داشته و منتهی به دو واحد شعربافی

دیگر می‌شده و برای خود چاه آب داشته است. براساس پژوهش‌های میدانی، محوطه ورودی کارخانه شعربافی با حدود ۲۰ پله و به صورت سرایشی به سمت زیر زمین بوده است^{۲۳} در واقع، این گذر دو طبقه بوده و در نوع خود یک مجموعه صنفی پیشرفته کم نظیر با ارائه انواع خدمات، علمی، مذهبی، اقتصادی، اجتماعی، رفاهی-تفریحی، بهداشتی و درمانی بوده است.

بافت معماری این گذر به گونه ای بوده که در زمستان‌ها گرم و در تابستان‌ها خنک باشد؛ به عبارت دیگر این اصل ثابت شده که: وجود مصالح خستی و آجری با ظرفیت گرمایی بالا؛ نوسانات دمایی شبانه روزی را تعدیل کرده و شرایط مناسبتری برای اقامت به وجود می‌آید؛ آب انبار و مغازه در این ساباط، گواه بر این مطلب است (طاهباز و جلیلیان و موسوی، ۱۳۹۱: ۷۸)؛ همچنین نورگیرهای دایره شکلی برای تهویه و تأمین نور گذر در سقف وجود داشته است. درب مغازه‌ها چوبی و اغلب چند لنگه ای بوده است و در بدو ورود به مغازه با یک پاگرد پله شروع می‌شده است. عکس‌هایی سال ۱۳۳۵ فقط ۶ الی ۷ مغازه از دکان‌های گذر را نشان می‌دهد که همگی همکف یا یک طبقه بوده و بام آن‌ها به مدرسه متصل بوده است. البته برای گذر ۵ الی ۶ طاق چشمه بوده که در حال حاضر فقط بقایای یکی از طاق چشمه‌ها در کنار بقایای مسجدی مشهور به «مسجد ملاحسن فیض» جنب گذر برجای مانده است که بنای آن نیاز به تعمیرات اساسی دارد. این مسجد سرداب، ایوان و سیپک نیز داشته و سرداب آن با حفر گودال در زمین زیر مسجد ایجاد شده و هم اکنون سیپک و سرداب آن با خاک پر شده است. البته در زیر گذر، مسجد بسیار کوچک دیگری نیز وجود داشته که در اثر گذر زمان کاملاً ویران شده و اثری از آن نیست و غیر از مسجد فیض و گریچه بوده است. مسجد گریچه هم در امتداد دیگر این گذر، قدمت بسیاری دارد و معماری آن مربوط به دوره صفویه و پیش از آن است و امام جماعت آن علمایی مانند میرزا ابوتراب و ملا عبدالباقی و حاج میرزا محمد نطنزی فرزند میرزا ابوتراب، ملامحمدحسین مجتهدکاشانی و صدرالعلماء بوده‌اند که در آن به اقامه نماز، وعظ و ارشاد و رتق و فتق امور مسلمین می‌پرداخته‌اند. گذر از محله گریچه شروع شده و انتهای آن به مسجد آقابزرگ، زیارت خواجه تاج الدین و گذر حاجی علیتقی کاشانی می‌رسد که امروزه انتهای آن در خیابان ملاحیب‌الله شریف است. گذر فقط از گریچه تا حوالی مسجد حکیم باشی مسقف بوده و هم اکنون بخشی از سقف گذر نزدیک به مسجد حکیم باشی قابل مشاهده است. این گذرگاه، بخش‌هایی از خیابان فاضل نراقی کنونی یعنی مدرسه دخترانه

«سید علی محمدیان» را نیز در برمی گرفته و در گذشته تا گازرخانه «مرحوم فوایدی» ادامه داشته و در حال حاضر، چند باب مغازه به جای آن ساخته شده است؛ همچنین در مجاورت این گذر، منزل شخصی و مسجد منتسب به مرحوم ملامحسن فیض قرار داشته که اکنون منزل شخصی مرحوم «محمد شیرینکار» از مداحان سنتی کاشانی است. رو به روی منزل مرحوم فیض هم منزل مسکونی آیت الله اعتمادی قرار داشته که در حال حاضر، به عنوان یکی از مکان‌های سنتی، مرمت و بازسازی شده است. خانه صفی زاده مشهور به «آصفی‌ها»؛ منزل دیگری است که در مسیر همین گذر بوده و بر اساس تحقیقات میدانی^{۲۴}، منزل آصفی‌ها هم در گذشته، منزل مرحوم فیض بوده و به احتمال زیاد، ایشان دو منزل اندرونی و بیرونی داشته اند که منزل اندرونی، محل اسکان خانواده فیض و منزل بیرونی محل مراجعات مردمی بوده است. فرخ یار از کارشناس خبره اداره میراث فرهنگی - کاشان در حوزه معماری سنتی، قدمت این مجموعه را مربوط به دوره ایلخانی دانسته‌اند؛ البته نه تنها شواهد و قرائن تاریخی، بلکه نوع معماری مسجد ملامحسن فیض، گریچه و حکیم باشی، از بقایای برجمانده از این مجموعه، نشان دهنده معماری دوره صفویه و قبل از آن است.

۶. زورخانه^{۲۵} محمد صالح بیک

بنابر قول معمرین محلی، زورخانه‌ای نیز در زیر گذر وجود داشته که سقف آن، گنبدی شکل بوده و با آجرهای بزرگ قدیمی به شکل ضریبی ساخته شده و گود آن دایره‌ای شکل و پایینتر از سطح زمین بوده است و اکنون اثری از آن نیست. جنس سازه از آجر، گچ و خشت و از نوع معماری سنتی بوده است. مصاحبه‌های میدانی نشان داد که افرادی در گذشته نه چندان دور مانند: حسن طلایی، محمد مفیدی، مهدی مسچی، شکری مسگر و جواد گیو و غیره از ورزشکاران آن بوده‌اند.

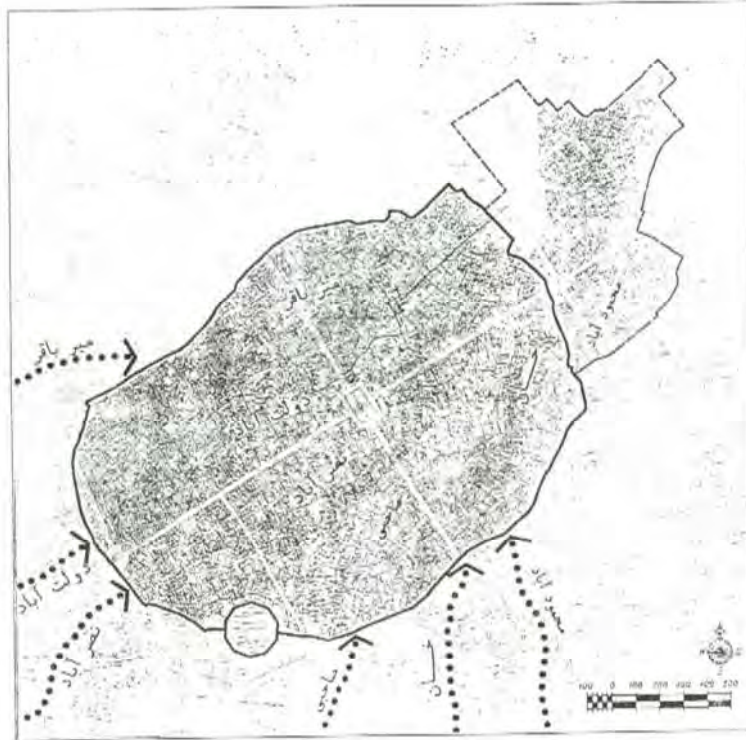
۷. سی پک^{۲۶} محمد صالح بیک

بنابر گواهی دیوان ابوالرضا راوندی، آب کاشان یا قاسان از کوه‌های نیاسر و قمصر سرچشمه گرفته و به سوی کاشان جاری می‌شده است (راوندی، ۱۳۳۴ه.ش: ۷۹) و باتوجه

بررسی تاریخی محله گریچه و مجموعه ... (رضا شجری و دیگران) ۱۷۳

به اینکه در گذشته هفت رشته قنات وقفی با نام های: قنات عبدالرزاق خان، محمودآباد، صاحبی، نصرآباد، دولت آباد، معظم آباد، میرباقردر کاشان بوده است. قنات دولت آباد از قناتهای وقفی و مهمی است که از حوالی دروازه فین داخل شهر شده و پس از مشروب کردن خانه‌های در مسیر خود به محله کلهر و در نهایت به مسجد عمادی ختم می‌شده است (کلاتر ضرابی، ۱۳۵۶: ۹۶-۱۳۲). سی پک محمدصالح بیک هم در مسیر آب جاری قنات دولت آباد قرار داشته که این آب، سه شعبه شده و فقط دو دانگ یا یک شعبه آن از درون گذر، خانه های محله گریچه و مدرسه محمدصالح بیک عبور کرده و دو شعبه دیگر آن به محله‌های مجاور منشعب می‌شده است، البته هنوز هم قدیمی‌ها خاطرات خوبی از این سی پک و مجموعه تاریخی در ذهن و خاطر دارند که در این پژوهش نیز سعی شد تا به گوشه‌ای از مهم‌ترین اخبار و گزارش‌های تاریخی این مجموعه ارزشمند اشاره شود.

نقشه شماره (۳۳) محدوده آبرسانی قنات‌ها

تصویر ۶. نقشه آب قنات‌های محلات قدیمی کاشان

۸. نتیجه‌گیری

کاشان با قدمتی هفت هزار ساله، آثار و ابنیه تاریخی ارزشمندی را به نام خود ثبت کرده است که متاسفانه در اثر گذر زمان، بسیاری از آنها در اثر بلایای طبیعی یا اقدامات ناشایست امرای عصر قاجار و نیز اقدامات نابخردانه دوره پهلوی از بین رفته و مستحذات دیگری جایگزین آنها شده است؛ به عبارت دیگر، احداث بناها و خیابان‌های جدید علی‌رغم ایجاد رفاه و آسایش بیشتر برای شهروندان، متاسفانه باعث از بین رفتن بسیاری از بناهای ارزشمند تاریخی و فرهنگی به جا مانده از گذشتگان شده است. یکی از این بناهای مهم که قرن‌ها به عنوان پایگاهی علمی و فرهنگی به تربیت عالمان سترگ مانند شیخ اعظم انصاری اهتمام ورزیده؛ مجموعه فرهنگی محمد صالح بیگ مربوط به عصر صفوی و پیش از آن است. این مجموعه دارای مسجد، مدرسه، کتابخانه، آب‌انبار، گذر و... بوده و متاسفانه در دوره پهلوی با احداث خیابان فاضل نراقی از بین رفته و آثار فرهنگی دیگری جایگزین آن شده است. خاندان‌های بزرگ کاشانی مانند خاندان فیض، نراقی، نطنزی، منزوی، رضوی، امام، کلهری و... از مدرسان و دانش‌آموختگان این دارالعلم بوده و این مسأله نشان می‌دهد که کاشان همواره نقش فراوانی در توسعه و غنای علمی-فرهنگی ایران داشته است و معرفی این بناها می‌تواند ما را با میراث فکری، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی گذشتگان آشنا سازد. تحلیل و بررسی تاریخچه این محله و مجموعه وابسته به آن دستاوردهای فراوانی را به دنبال داشته که در اینجا به شماری از کارکردهای ضمنی آشنایی با تاریخچه این محله و مجموعه آن اشاره می‌شود:

۱. کارکردهای معماری: آشنایی با سبک معماری گذشتگان و ویژگی‌های آن (احداث گذرهای دو طبقه مانند گذر محمدصالح بیگ که در بخش زیرین آن کارگاه شعربافی و در بخش فوقانی گذر، دکاکین موقوفه مدرسه محمدصالح بیگ بوده است)
۲. کارکردهای مذهبی: احداث مساجد
۳. کارکردهای رفاهی و تفریحی: احداث سپیک، آب‌انبار و زورخانه
۴. کارکردهای علمی و فرهنگی: احداث مدرسه، کتابخانه و توجه خاص به تعلیم و تربیت اندیشمندان و عالمان دینی
۵. کارکردهای بهداشتی و درمانی: احداث داروخانه و ارائه خدمات پزشکی در زیر گذر

۶. کارکردهای اقتصادی و کارآفرینی و کسب درآمد (احداث کارخانه شعربافی در زیر گذر مدرسه محمدصالح بیگ، احداث گذر یا بازارهای محلی و دایر کردن دکاکین با کمک خیرین واقف و استفاده از درآمد این بخش برای تامین هزینه های رقبات موقوفه، در شمار مهم ترین کارکردهای این مجموعه تاریخی و فرهنگی بوده است.

به عبارت دیگر، واحد گذر از مجموعه محمدصالح بیگ در نوع خود یک مجموعه صنفی پیشرفته کم نظیر با ارائه انواع خدمات علمی، مذهبی، اقتصادی، اجتماعی، رفاهی - تفریحی، بهداشتی و درمانی بوده است؛ درحقیقت، این مجموعه یکی از میراث های ارزشمند تاریخی است که آیین تمام نمای اوضاع اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، تاریخی و علمی عصر خود بوده و می تواند ما را در شناخت بیشتر ابعاد زندگی مردم آن عصر یاری کند؛ با توجه به اینکه آثار اندکی از آن باقی مانده و سایر اجزا کاملاً از بین رفته است، نگارندگان کوشیدند تا با استفاده از شواهد و قرائن تاریخی و نیز پژوهش های میدانی و استفاده از نقشه ها و عکس های هوایی و اسناد کتابخانه ای، اطلاعات کامل این مجموعه را ثبت و حفظ کنند تا آیندگان هیچ گاه غنای علمی فرهنگی این سرزمین و تلاش های مردمان فرهیخته آن را فراموش نکنند.

اسناد و مدارک

تصویر ۷۸ نمای بیرونی آب انبار و موقعیت مکانی مدرسه محمدصالح بیک به روایت تصویر در حال حاضر

تصویر ۹ و ۱۰. متن نامه آیت الله مصطفوی (ره) برای راه اندازی مجدد مدرسه علمیه محمد صالح بیک و نامه معرفی مدرسه توسط اداره اوقاف

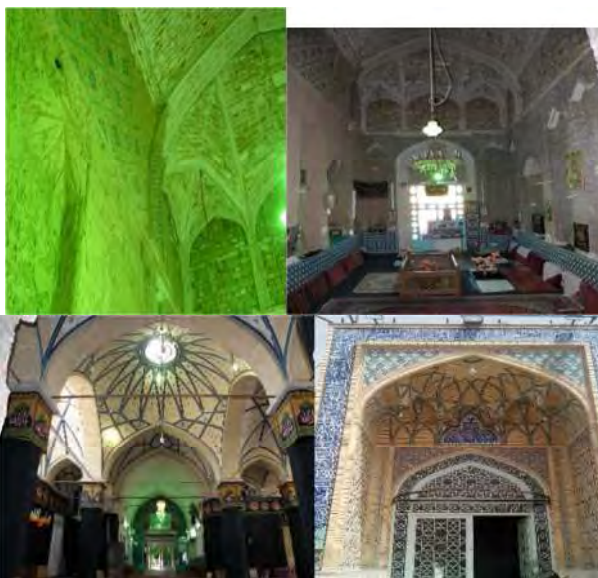

تصویر ۱۱ و ۱۲. به ترتیب از راست به چپ: نمای بیرونی درب منزل منسوب به ملامحسن فیض (منزل کنونی مرحوم محمدشیرینکار) و نمای درونی مسجد انفرادی وی

بررسی تاریخی محله گریچه و مجموعه ... (رضا شجری و دیگران) ۱۷۷

تصویر ۱۳ و ۱۴ و ۱۵ به ترتیب از راست به چپ: عکس هوایی از محله گریچه و خانه های جنب گذر، نمای بیرونی یکی از منازل در امتداد گذر، بقایای گذر محمد صالح بیک

تصویر ۱۶ و ۱۷ و ۱۸ و ۱۹ به ترتیب از راست به چپ: نمای بیرونی زیارت گریچه، محوطه داخلی زیارت، قبور مجاور امامزاده، سقف امامزاده

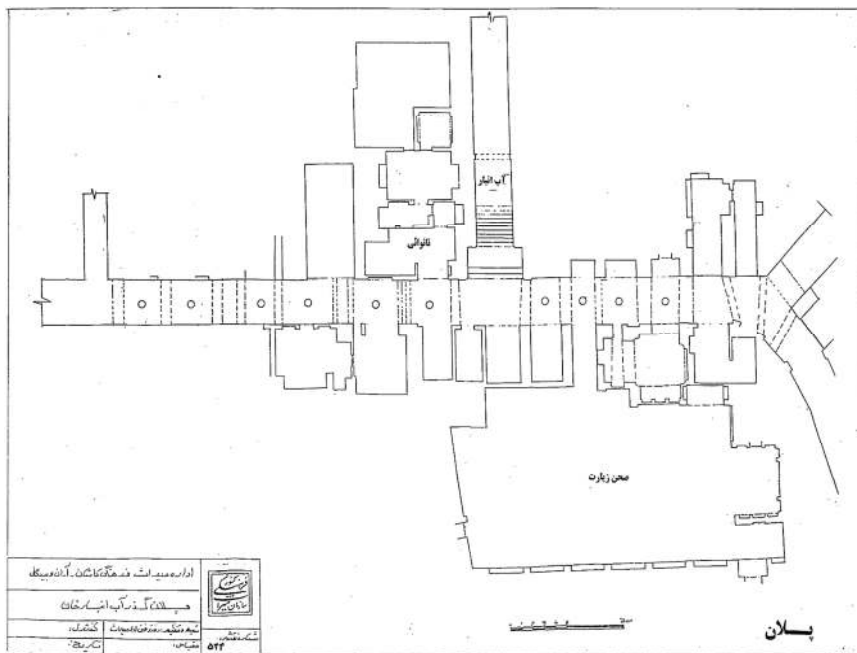
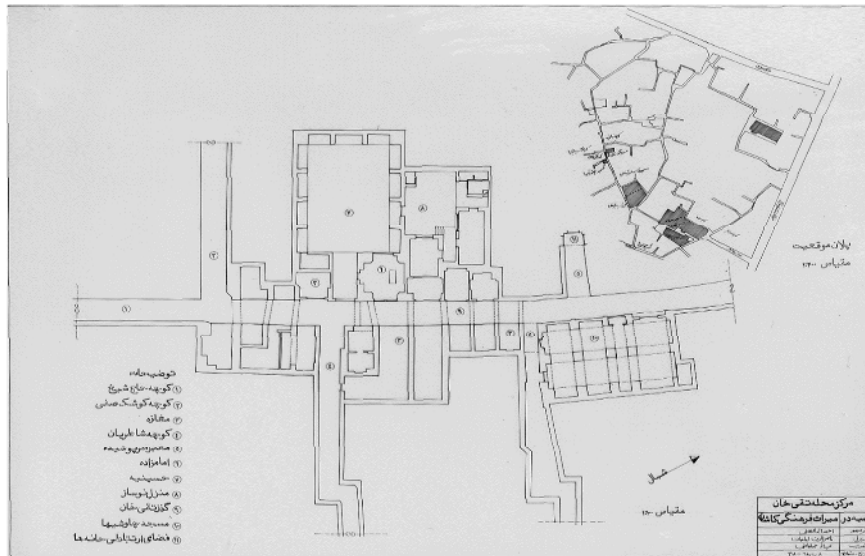

تصویر ۲۰ و ۲۱ و ۲۲. به ترتیب از راست به چپ: مسجد حکیم باشی، نمونه ای از نورگیر سقف گذر باباولی و درب مغازه‌های چوبی این گذر که در مجاورت گذر محمد صالح بیک قرار داشته و به احتمال زیاد مختصات معماری آن شبیه معماری گذر محمد صالح بیک بوده است.

بررسی تاریخی محله گریچه و مجموعه ... (رضا شجری و دیگران) ۱۷۹

تصویر ۲۳ و ۲۴ و ۲۵. به ترتیب از راست به چپ: نمای کنونی بقایای گذر محمد صالح بیک در جوار دبیرستان تبریزی، نمای بیرونی دبیرستان از نزدیک و دور

تصویر ۲۶ و ۲۷. به ترتیب از راست به چپ: پلان گذرهای در امتداد و نیز مجاور گذر محمد صالح بیک (گذر حاج تقی خان و گذر آب انبار خان)

پی‌نوشت‌ها

۱. برای توضیح بیشتر ر.ک: رستگار، ۱۳۸۴: ۱۲۹-۱۳۱؛ زیارتی یزدلی، ۱۳۷۵: ۷.
۲. مصاحبه با افرادی مانند: آیت الله امامی کاشانی؛ حجت الاسلام و المسلمین آقایان: اسماعیل پور مدیر کل اوقاف استان بوشهر، حافظیان (رییس اسبق اداره اوقاف شهرستان کاشان)، یوسفی (ریاست محترم مرکز خدمات حوزه علمیه کاشان) و حاج آقا هادی‌زاده. آقایان: دکتر عباسعلی فراهتی عضو هیأت علمی دانشگاه کاشان؛ دکتر عبدالحسین مهندس، دکتر حسین فرخ یار، حسین حنطه‌ای (رئیس اسبق اداره آموزش و پرورش کاشان)، مهندس سرمدیان (رئیس اداره میراث فرهنگی)؛ مهندس زیارتی (کارشناس اداره میراث فرهنگی)، دکتر سیدعلی اکبر آرزوگر؛ دکتر زرگر.
- آقایان: حسن عاطفی، افشین عاطفی، فتاحی، حاج جواد دوست، علی محمد دوست، علی واصل بحق، محمود سمسار، محمود صانع، حسین نوری، علی شیخ‌نویز؛ سید محمود تقیری، اسدالله امینیان؛ مهندس زیارتی؛ مهندس رضایی؛ مهندس حلی؛ مهندس متولی، حسین انجیری؛ غلامرضا عباسی؛ احمد شهبازیان؛ مهندس حسین خیران، علی صنعتکار؛ احمد علاقه مند، ایرج دربان، محمود صفایی نژاد؛ رحمت کیانی، محسن زاهدی، عباس صباغیان، ماشاءالله عربشاهی، عباس عربشاهی، ابوالفضل عربشاهی.
- خانم‌ها: فاطمه انجیری، افضل اسلامی؛ انسیه حاجی غفاری، منیره حاجی غفاری، فخرالملوک حجت‌زاده، فاطمه صفایی نژاد (۱۳۰۴)؛ طاهره فراهتی؛ فاضله سادات اجتهاد، خانم ظاهری همسر مرحوم شیرینکار، خانم ساروخانی در اداره میراث فرهنگی کاشان.
۳. به گفته اهالی محترم و یکی از خدمتگزاران آستان در دو طرف مضجع شریف دو سردابه است که هنگام بازسازی اسکلت‌های اموات مشاهده شده؛ ولی بدن مطهر امامزاده در محلی جداگانه است. یک قبر مرتفع، دست چپ ورودی حرم وجود دارد که متعلق به سید جلیل الحاج سید محمود بن هاشم به شهر جمادی الاولی ۱۳۲۴ وجود دارد و در قسمت بالای سر حرم، چهار قبر از سادات که در شمار خانواده شاهزاده عبدالله بوده اند؛ دیده می‌شود که همگی به دست دشمنان شهید شده اند (زجاجی، ۱۳۹۵: ۲۱۳-۲۱۵).
۴. برای توضیح بیشتر ر.ک: درایتی، ۱۳۸۹: ۱/پنج.
۵. در گفتگو با آقای محمود صفایی نژاد نقل شد که مرحوم آیت الله مکی از راه درآمد خمس، یک باب منزل مسکونی در مسیر گذر محمد صالح بیک واقع در کوچه شهید بزرگی کنونی خریداری و وقف امام جماعت مسجد گریچه کرده تا در صورتی که امام جماعت منزل نداشت در آن اقامت گزیده و آلا با اجاره بهای آن، حق الزحمه امام جماعت پرداخت شود.

۶. این زلزله بنیان کن در سپیده دم سه شنبه ۲۵ ذیقعده ۱۱۹۲ ه.ق بوده و بر اثر آن تمام ابنیه مهم شهر از جمله بازار و مسجد جامع امام فرو ریخته و تلفات بیش از هشت هزار نفر بوده است. مدتی بعد، کریم خان زند و به سرپرستی عبدالرزاق خان حاکم کاشان به مرمت و بازسازی آن‌ها دستور داد. یادداشت‌های الهیار صالح در تاریخ کاشان و مشاهدات عینی حاج سلیمان صباحی بیدگلی متوفی ۱۲۰۶-۱۲۰۷ و از دست دادن عیال و اولادش، شاهدهی بر این مدعاست (کلانترضرای، ۱۳۵۶: ۴۹۷؛ نیز ر.ک: خانی، ۱۳۹۰: ۷۸؛ ریاضی، ۱۳۸۶: ۱۱ و ۸۴؛ حمیدی نژاد، ۱۳۸۵: ۲۲؛ شاطری، ۱۳۹۵: ۱۰/۱)؛ زیرا نقطه ضعف بناهای تاریخی ایران و از جمله مدارس، عدم مقاومت کافی مصالح در برابر زلزله بوده است (سلطان زاده، ۱۳۶۴: ۴۳۵-۴۳۶). صباحی بیدگلی در تاریخ این زلزله گفته:

چون به چشم زخم گردون از فشار زلزله ناگهان معموره کاشان پذیرفت انهدام
صبحگاهان چون دل حاسد خراب افتاده بود شامگه شهری که بود از دلکشی محسود شام
کوچه و بازار آن شد آن چنان ویران که کس فرق نتوانست کردن این کدام و آن کدام

(صباحی بیدگلی، ۱۳۹۲: ۲۶۴)

۷. در معماری اسلامی، مدارس شرقی دارای تعداد متغیری از ایوانهای باز شده به سمت صحن رواقدار بوده که یکی از ایوانها همیشه به در ورودی متصل بوده و مقبره مؤسس مدرسه هم معمولاً در ورودی آن قرار داشته است (استینگهاوزن و گرابر، ۱۳۷۸: ۴۲۱). مدرسه محمدصالح بیک هم از چنین الگویی پیروی کرده است.

۸. از اوایل اسلام تا دوره تیموری تزیین بناها بیشتر با آجرکاری بوده؛ آجرهای تراش دار و قالبی که در ایوانها، طاق‌نماها، گنبدها، مغازه‌ها و اتاق‌ها به کار رفته است (امامی، ۱۳۹۷: ۱۷۱)؛ چنانکه در دوره صفویه و قاجاریه نیز همین رسم ادامه داشته و ابنیه به جامانده از این دوران گواه این مسأله است.

۹. متاسفانه، عکس هوایی فقط حدود ۱۴۰۰ متر مربع از بقایای مدرسه و حدود ۲۰۰۰ مترمربع از این مجموعه را پوشش می‌دهد.

۱۰. مصاحبه شفاهی با آقای «علی شیخوان»، خانم صفایی نژاد و حاج آقاچواد دوست از معتمدین و معمرین محله گریچه انجام شده است.

۱۱. براساس شواهد موجود و گزارش‌های شفاهی و تحقیقات میدانی، ملامحسن فیض هم در همین محله گریچه و در مجاورت گذر محمدصالح بیک می‌زیسته به طوری که هنوز خانه و مسجدی انفرادی منتسب به ایشان در این محله وجود دارد؛ از سویی در حال حاضر نیز منازل

بررسی تاریخی محله گریچه و مجموعه ... (رضا شجری و دیگران) ۱۸۳

شماری از علمای خاندان نراقی و نطنزی در نزدیکی این گذر و مدرسه قرار دارد و احتمال تدریس ایشان را در این مدرسه تقویت می‌کند.

۱۲. به عنوان پایه علوم نقلی بوده و در مواردی مانند تعیین قبله، حساب کردن ارث و خمس و زکوة به کار می‌رفته است.

۱۳. ر.ک: سلمانی آرانی، ۱۳۹۷: ۵۸-۶۴

۱۴. ایشان نقل کرده که در سال ۱۲۱۷ روز سه شنبه ۲۲ ماه جمادی الاولی در مدرسه محمدصالح بیگ، خواب ادريس نبی را دیدم که از آسمان نزول کرد و با من مشغول صحبت شد؛ پس در زمان مراجعت، مانع رفتن او شدم و به اذن الهی توانستم ادريس را تا زمان پرسیدن تمام سوالاتم، نزد خود نگه دارم (آرانی، بی تا: ۲۴).

۱۵. بر اساس مصاحبه میدانی با برخی از افراد معتمد محلی ذکر شده در پی‌نوشت شماره ۲.

۱۶. مصاحبه شفاهی با آقای عباسعلی فراهتی

۱۷. حمزه حاجی قناد فردی باتقوا و خداترس و ساده زیست بوده که در بازار کاشان مغازه قنادی داشته و تا پایان عمر، صاحب فرزند نشده است. وی اموال خود را برای رضای الهی در راه امور خیر مصرف کرده است.

۱۸. مصاحبه با مهندس حلی مدرس رشته معماری در دانشگاه کاشان و مسئول احیا و بازسازی برخی از ابنیه تاریخی کاشان.

۱۹. مصاحبه شفاهی با فاطمه صفایی نژاد و آقای علی شبخوان و نیز عده ای دیگر از معتمدان و معمرین محلی

۲۰. مجله گردشگری الی گشت: مورخ ۱۳۹۸/۰۷/۱۴ که تحت عنوان «بازار سنتی کاشان اثری بی نظیر از معماری صفوی» به این موضوع پرداخته است <https://www.eligasht.com> و <https://article.tebyan.net/>

۲۱. ر.ک: ریاحی، ۱۳۷۶: ۱۴۱

۲۲. از ابنیه سده دهم (۹۶۶.ق) نزدیک مدرسه و مسجد آقابزرگ است (نراقی، ۱۳۸۲: ۲۱۵)

۲۳. این مصاحبه با حاج آقاچواد دوست (متولد ۱۳۲۰) انجام شده و و پدرایشان مرحوم حبیب الله دوست و نیز آقای حسین واصل بحق در آنجا مشغول به فعالیت بوده اند.

۲۴. این مطالب بر اساس مصاحبه شفاهی با آقای دکتر عباسعلی فراهتی، یکی از نگارندگان این پژوهش تهیه شده است.

۲۵. برای توضیح بیشتر درباره زورخانه ها ر.ک: زارع و دیگران، ۱۳۹۳: ۱-۲؛ صیرفی، ۱۳۸۷: ۴-۷

۲۶. سی‌پک در گذشته به محل شست و شو و برداشت آب گفته می‌شده که دارای سی‌پک یا پله بوده است و وجه تسمیه واژه سی‌پک را - (سی+پک(پله): مکانی با سی‌پله)- دانسته‌اند؛ از سویی باتوجه به بالا بودن کف کوچه، حدفاصل کف کوچه تا آب دولت آباد هم حدود سی‌پله بوده و کف گودال باغچه‌خانه‌ها هم‌تراز آب دولت آباد بوده است.

کتاب‌نامه

- ابن حوقل. ۱۳۶۶. *سفرنامه ابن حوقل: ایران در صوره الارض*، به اهتمام جعفر شعار، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.
- ابن خردادبه. ۱۳۷۰. *المسالک و الممالک*، ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران: مترجم.
- ابواسحاق. ۱۳۷۳ه. ش. *مسالک و ممالک*، ترجمه محمدبن اسعد بن عبدالله تستری، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمد افشار.
- احمدی حکمتی، حسن. ۱۳۸۴. *کتاب کارکرد مساجد: مقاله « نقش آموزشی مسجد در عصر پیامبر (ص) »* از صص ۳۰-۶۳، به کوشش دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی، هنری مساجد، تهران: رسانش.
- اخوان مهدوی، محمود. ۱۳۸۷. *شرح اصول اقلیدس (مقاله دهم) حاج ملا محمد حسین نطنزی کاشانی*، قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- اخوان، مرتضی. ۱۳۷۳. *آداب و سنن اجتماعی فین کاشان*، بی‌جا: مولف.
- استادی، رضا. ۱۳۸۲. *شرح احوال و آثار ملا مهدی نراقی و ملا احمد نراقی و خاندان ایشان*، کاشان: کنگره بزرگداشت ملامهدی نراقی و ملا احمد نراقی.
- اتینگهاوزن، ریچارد؛ گرابر، الگ. ۱۳۷۸. *هنر و معماری اسلامی*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: سمت.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان. ۱۳۶۳. *المآثر و الآثار*، جلد اول، به کوشش ایرج افشار، تهران: اساطیر.
- امامت کاشانی، سید عزیزالله. بی‌تا. *تذکره الشعراء*، قم: چاپخانه علمیه.
- امامی، افسانه. ۱۳۹۷. *مسجدکهن کاشان*، تهران: سخنوران.
- اعظم واقفی، سید حسین. ۱۳۸۱. *میراث فرهنگی نطنز (ج ۲)*، تهران: نشر انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- آرانی، ملاعلی. ۱۳۹۶. *رساله در کیفیت نماز شب و دعاهای آن*، تصحیح و ترجمه شهاب تشکری آرانی، چاپ دوم، قم: اسوه.

بررسی تاریخیچه محله گریچه و مجموعه ... (رضا شجری و دیگران) ۱۸۵

آرانی، ملاعلی. بی تا. حسب حال «رساله شرح الاحوال من البدايه الى المال» و «اجازه معننه»، به اهتمام علی صدرایی خویی، سیدجعفر حسینی اشکوری، حبیب الله سلمانی آرانی، بیجا: بی تا. آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن. ۱۴۰۴. طبقات اعلام الشیعه:الکرام البرره فی القرن الثالث بعد العشره، طبعه الثانيه، مشهد: نشر دارالمرتضی.

براتی، محمدرضا. ۱۳۸۷. مبانی عرفانی در دیوان اشعار فیض کاشانی، مجله تخصصی مرکز پژوهشی کاشان شناسی دانشگاه کاشان، سال چهارم، شماره چهارم و پنجم، صص ۵-۲۷.

بنی کاظمی، علی. ۱۳۹۵. ماتیکان کاشان، کاشان: مرنجاب.

پهلوان زاده، لیلیا. ۱۳۹۱. «اصفهان دارالعلم شرق در دوران صفویه»، فصلنامه علمی-پژوهشی نگرش های نو در جغرافیای انسانی، سال چهارم، شماره سوم، صص ۶۳-۸۶. جمشیدی، حسین. ۱۳۹۲. طایر قدسی، کاشان: محتشم.

حکیمی، محمدرضا. ۱۳۸۲. دانش مسلمین، چاپ یازدهم، قم: دلیل ما.

حموی، یاقوت بن عبدالله. بی تا. معجم البلدان، بیروت-لبنان: دار الصادر.

حمیدی نژاد، محمد. ۱۳۸۵. جاذبه های گردشگری کاشان، مترجم عطیه مقدسیان، قم: نجم الهدی.

ریاضی (پروانه)، زهرا. ۱۳۸۶. دانستنی های تاریخی کاشان و مناطق اکوتوریسم، کاشان: مرسل.

خانی، فاطمه. ۱۳۹۰. کاشان مهد تمدن و هنر، کاشان: همگام باهستی

درایتی، مصطفی. ۱۳۸۹. فهرستواره دستنویست های ایران (دنا)؛ ۱۲ جلدی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

درخشان، محمد. ۱۳۹۶. «مدارس عصر صفوی»، فصلنامه تاریخ نو، سال ۷، شماره ۱۹، صص ۴۹-۸۱. دهخدا، علی اکبر. ۱۳۷۷. لغت نامه، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران: دانشگاه تهران. راوندی، محمدبن علی بن سلیمان. ۱۳۸۶. راحه الصدور و آیه السرور فی تاریخ آل سلجوق، تصحیح محمد اقبال، تهران: اساطیر.

راوندی قاسانی، ابی الرضا. ۱۳۳۴ه.ش. دیوان السید الامام ضیاء الدین ابی الرضا الحسنی الراوندی القاسانی، به تصحیح سیدجلال الدین ارموی محدث، طبعه الاولی، مطبعه المجلس.

رستگار، پرویز. ۱۳۸۱. «فرزانگان نراق»، آینه پژوهش، شماره ۷۳، صص ۵۳-۵۶.

_____ ۱۳۸۴. «کاشان و محلات کاشان»، مجله تخصصی مرکز کاشان شناسی دانشگاه کاشان، سال اول، شماره اول، ۱۲۸-۱۴۱.

روح الامینی، محمود. ۱۳۸۴. «از گلاب کاشان تا گلپای کاشان»، مجله تخصصی مرکز کاشان شناسی دانشگاه کاشان، سال اول، شماره اول، صص ۱۴۳-۱۵۲.

- ریاحی، محمدحسین. ۱۳۷۶. «وقف پشوانه نهادهای علمی و آموزشی در اصفهان عصر صفوی»، وقف میراث جاویدان، سال پنجم، شماره ۳ و ۴، صص ۱۴۰-۱۴۷.
- زارع، علیرضا؛ نوری، شهرزاد؛ سعیدی، شکرالله، حسینی، سیدعبدالله. ۱۳۹۳. *مدل سازی عوامل بازدارنده در توسعه فراگیر ورزش باستانی و زورخانه ای با استفاده از معادلات ساختاری*، نخستین همایش علمی انجمن تربیت بدنی و علوم ورزشی ایران، تهران، صص ۱-۵.
- زجاجی کاشانی، مجید. ۱۳۹۵. *فرهنگ جامع امامزادگان و بقاع متبرک کاشان و حومه*، کاشان: کتابک. زرگری، رحمت الله. ۱۳۸۸. *کاشان از نگاه سیاحان*، آبادان: پرشس.
- زرین کوب، عبدالحسین. ۱۳۸۴. *کارنامه اسلام*، چاپ دهم، تهران: امیرکبیر.
- زیارتی یزدلی، حسین. ۱۳۷۵. *کاشان و داستان هایی از زندگی بزرگان*، کاشان: مرسل.
- سطح، محمود. ۱۳۸۹. *کاشان در گذار سیاحان و ایران شناسان*، مقاله «سفرنامه کنت دو گوینو سه سال در ایران ترجمه عبدالرضاهوشنگ مهدوی، زمستان ۱۳۷۶»، تهران: دعوت.
- سبحانی صدر، حمید. ۱۳۹۸. *حدیث فیض: سیری در زندگی، اندیشه و آثار ملامحسن فیض کاشانی*، قم: واژه پرداز اندیشه.
- سپهری، حسن. ۱۳۹۱. *علما و دانشمندان کاشان از قرن ۲ هجری تا اکنون*، بی جا: سوره تماشا.
- سعیدی، خسرو. ۱۳۶۷. *اللهیار صالح*، بی جا: طلایه.
- سلطان زاده، حسین. ۱۳۶۴. *تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون*، تهران: آگاه.
- سلمانی آرانی، حبیب الله. ۱۳۷۵. *سیمای کاشان (کانون فضیلت)*، قم: بشیر.
- _____ . ۱۳۹۷. *مفاخر دینی آران*، تهران: اسوه.
- سمیعی، کیوان. ۱۳۶۳. *زندگانی سردار کابلی، گیلان: کتابفروشی زوار*.
- سیدزاده مطلق، شهره. ۱۳۹۰. «مهم ترین مدارس موقوفه تهران از دوره ناصرالدین شاه تا پایان دوره قاجار»، پیام بهارستان، د ۲، س ۴، ش ۱۳، صص ۱۸۶-۲۰۱.
- شاردن، ژان. ۱۳۷۵. *سفرنامه شاردن*، ترجمه اقبال یغمایی، تهران: توس.
- شاطری، علی اصغر. ۱۳۹۵. *تاریخ و فرهنگ کاشان (۱): مجموعه مقالات*، جلد اول، کاشان: مرسل.
- شاطریان، محسن. ۱۳۸۹. «تکوین روند سازمان یابی و نقش فرهنگی و تمدنی شهر کاشان»، برگرفته از جستارهایی در آثار تاریخی، هنر و فرزندان کاشان مجموعه مقالاتی از حسن نراقی و دیگران، به اهتمام حسین حیدری، صص ۳۵۴-۳۷۵، تهران: دعوت.
- شریف کاشانی، ملاحبیب الله. ۱۴۱۴ ه.ق-۱۳۷۲ ه.ش. *لباب الانقلاب فی ألقاب الأقطاب*، چاپ دوم، قم: مجمع متوسلین بآل محمد(ص).

بررسی تاریخیچه محله گریچه و مجموعه ... (رضا شجری و دیگران) ۱۸۷

شکاری، عباس. ۱۳۸۵. «تاریخ مدارس در کاشان»، فصلنامه کاشان شناخت، شماره دوم، صص ۱۴۹-۱۶۲.

شلیبی، احمد. ۱۳۶۱. «تاریخ آموزش در اسلام»، ترجمه محمد حسین ساکت، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

صادقی، مصطفی. ۱۳۸۶. «کاشان در مسیر تشیع، قم: شیعه شناسی»

صباحی بیدگلی، حاج سلیمان. ۱۳۹۲. «دیوان حاج سلیمان صباحی بیدگلی»، مصحح عبدالله مسعودی آرانی، تهران: اسوه.

صیرفی، هایده. ۱۳۸۷. «گفتاری پیرامون رادی و مراسم گل ریزان زورخانه: رادی پهلوانان»، فصلنامه رشد آموزش تربیت بدنی، دوره هشتم، شماره ۳ (۲۶) صص ۴-۷.

طاهباز، منصوره؛ شهربانو جلیلیان و فاطمه موسوی (۱۳۹۱)، «آموزه‌هایی از معماری اقلیمی گذرهای کاشان»، دو فصلنامه مطالعات معماری ایرانی، شماره ۱، صص ۵۹-۸۳.

عاطفی، افشین. ۱۳۹۰. «نامه کاشان (۴)»، مقاله «سیدحسن کلهری کاشانی»، از سیدمحمدصدری، کاشان: همگام باهستی.

_____ ۱۳۹۱. «نامه کاشان، دفتر پنجم، کاشان: نشر همگام باهستی».

_____ ۱۳۹۲. «همنو با قدوسیان، نشر همگام باهستی، کاشان».

_____ ۱۳۹۹. «فقیه ریاضیدان: زندگینامه حاج ملامحمدحسین نطنزی کاشانی، کاشان: ارمغان ادب».

عربشاهی کاشی، الهام؛ فراهتی، عباسعلی. ۱۳۹۹. «واکاوی شخصیت علمی، اخلاقی و اجتماعی آیت-الله العظمی سیدمحمدعلوی بروجردی (ره)»، دو فصلنامه علمی کاشانشناسی، دوره ۱۳، شماره ۲، پیاپی ۲۵، صص ۶۵-۹۰.

عطارها، سعید. ۱۳۸۵. «راز و رمزهای آب انبارهای کاشان»، فصلنامه فرهنگی اجتماعی فرهنگ مردم، سردبیر سید احمد و کیلیان، مدیر داخلی زهره زنگنه، سال پنجم، شماره ۱۹ و ۲۰، صص ۱۸۶-۱۹۶.

غنیمه، عبدالرحیم. ۱۳۶۴. «تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی»، ترجمه نورالله کسایی، چاپ چهارم، تهران: دانشگاه تهران.

فراهتی، عباسعلی. ۱۳۸۲. «مسجد و تأثیرات علمی و اجتماعی آن در جامعه اسلامی از آغاز اسلام تا پایان حکومت اموی»، تهران: ستاد عالی هماهنگی کانون های فرهنگی هنری مساجد.

فرخ یار، حسین. ۱۳۸۶. «آب انبار یادگاری از یاد رفته: شهرستان های کاشان و آران و بیدگل، قم: حلم».

- فرخ یار، حسین. بی تا. مشاهیر کاشان، کاشان: راسخ.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی. ۱۳۸۷. معتصم الشیعه فی احکام الشریعه، تحقیق مسیح توحیدی وحدت؛ به اشراف محمد امامی کاشانی، تهران: المدرسه العلیا للشهید المظهری.
- کلاتر ضرابی، عبدالرحیم. ۱۳۵۶. تاریخ کاشان، به کوشش ایرج افشار، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.
- مدنی کاشانی، ملا عبدالرسول. ۱۳۷۰. تاریخ اشرار کاشان، به اهتمام حسینعلی پور مدنی، قم: مرسل.
- مظهری، مرتضی. ۱۳۶۲. خدمات متقابل اسلام و ایران، چاپ دوازدهم، قم: صدرا.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد. ۱۳۶۱ ش. احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مولفان و مترجمان ایران.
- ملک المورخین کاشانی، عبدالحسین. ۱۳۸۷. مختصر جغرافیای کاشان، مصحح افشین عاطفی، کاشان: مرسل.
- مولف ناشناس. ۱۴۰۳ ه. ق. حدود العالم من المشرق الی المغرب، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: کتابخانه طهوری.
- میر محمد صادق، سید سعید. ۱۳۸۴. سرگذشت شاه سلطان محمد خدابنده صفوی: تلخیص و باز نویسی کتاب نقاوه الآثار فی ذکر الاخیار اثر محمود بن هدایت الله افوشته ای، تهران: اهل قلم.
- نراقی، حسن. ۱۳۶۵. تاریخ اجتماعی کاشان، چاپ دوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- _____ ۱۳۸۲. آثار تاریخی شهرستانهای کاشان و نطنز، چاپ دوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- نصرآبادی اصفهانی، میرزا محمد طاهر. ۱۳۱۷. تذکره نصرآبادی، تصحیح وحید دستگردی، طهران: ارمغان.
- نطنزی کاشانی، محمد حسن. ۱۳۸۸. تلخیص مرصاد العباد فی کشف سرالایجاد و چند مقاله، تصحیح افشین عاطفی، به کوشش احمد مزرعتی، کاشان: همگام باهستی.
- نقیبی، سید ابوالقاسم. ۱۳۸۷. أقوال العلماء فی ترجمه المولی محسن فیض الکاشانی ۱۰۰۷-۱۰۹۱ ه، تهران: مدسه العلیا للشهید المظهری.
- نیازی، محسن (۱۳۸۶)، «آب انبارهای کاشان»، نشریه فرهنگ مردم ایران (علوم اجتماعی) ریا، شماره ۱۰، صص ۱۹۱-۲۱۴.
- یعقوبی، ابن واضح. ۱۳۴۷. البلدان، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، چاپ دوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مجله گردشگری الی گشت (۱۳۹۸/۰۷/۱۴)، «بازار سنتی کاشان اثری بی نظیر از معماری صفوی» <https://www.eligasht.com>

بررسی تاریخی محله گریچه و مجموعه ... (رضا شجری و دیگران) ۱۸۹

مقاله « حوزه علمیه کاشان»، (۱۳۸۷/۰۹/۱۱). (<https://article.tebyan.net/80020/>).

<https://fa.wikipedia.org/wiki>

[http://www.arrojad.blogfa.com-*](http://www.arrojad.blogfa.com-)

(وبلاگ کاشان خبر در تاریخ ۱۳۸۷/۳/۲۵ مصاحبه با آقای <http://kashanleader.blogfa.com/1387/03>)

مهندس حسنی مقدم رئیس اسبق دانشگاه فنی شهید رجایی کاشان در مقاله « راهنمایان گردشگری و آثار تاریخی کاشان».